

Шериаздан ЕЛЕУКЕНОВ

 МАҒЖАН

Шерияздан ЕЛЕУКЕНОВ

МАҒЖАН

Өмірі мен шығармагерлігі

УАҚЫТ ЖӘНЕ ҚАЛАМҒЕР

АСТАНА
ПОЛИГРАФИЯ

Астана 2008

20162

ББК 83.3 (5 Қаз) я 7
Е 45

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МІНІСТРЛІГІ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІ

Елеукенов Ш.Р.

Е 45 Мағжан. *Өмірі мен шығармалары*. Оқу құралы.
– Астана: «Астана-полиграфия», 2008 – 392 бет

ISBN 978-601-254-006-2

Филология ғылымдарының докторы, проф. Шерияддан Елеукеновтың «Мағжан» атты туындысы 1995 жылы жарық көріп, оқырман жұртшылық тарапынан жоғары бағаланып, кезінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығына ие болғаны мәлім. Уақыт өте келе тәуелсіздік заманының үдік ізденістерінің бірі саналатын кітаптың маңызы артпаса, еш кемімеген. Жанр жағынан филологиялық эссе түрінде жазылған бұл кітап бұрын-соңды айналымға түспеген бай материалды ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдау, ақынды тудырған тарихи ортаны, сол кездегі қоғамдық қатынасты терең сипаттау негізінде Мағжан Жұмабаевтың жарқын бейнесін зор шабылмен өріктейді. Ұлтымыздың көкейтесті проблемалары жайлы ақын толғаныстары бүгін де актуальді: Мағжан осы қазір тәуелсіздік мінберінен сойлеп тұрғандай әсер етеді. Ол Абайдан соңғы ақын-жазушылардың алдағы қаатарында қазақ елінің ендігі тағдырын жарына алтын арқау етті. Қазақтың кеменгер ұлттық ақынының шығармаларық ересен еңбесін барышына көрсете білген зерттеудің мәліні жаңа ба-сылымда өзгеріссіз, бұрынғы қалыбында толық сақтады.

Кітап әдебиет зерттеушілеріне, жоғары оқу орны студенттері-не, жашы әдебиет сүйер әлеумет үшін пайдалы құрал бола алады.

56956 -

М 4603000000
00 (05) 08 Читальный зал ББК 83.3 (5 Қаз) я 7

ISBN 978-601-254-006-2 © Елеукенов Ш.Р., 2008
© «Астана полиграфия», 2008

Астана-полиграфия
Астана

БІРІНШІ БӨЛІМ

ӨМІР ӨТКЕЛДЕРІ

АЛЫСТАҒАН САЙЫН БИҚТЕГЕН СЕҢГІР

(Алғы сөз орнына)

Әдебиетіміздің үлкен тұлғасы, Абай шығына ыяқтаса орналасқан сеңгірі, сыршыл өлең сөздің бәйге бермес шабандозы Мағжан Жұмабаев ұзақ жылдардан соң алды кең, тынысы еркін, адамгершілігі мол бетбұрыс заманының есігін айқара ашып, ортасына қайта оралды.

Өзін қатты сағынған елі аяулы перзентін жатырмай қарсы алды. Қазақ әдебиетінің боз үйіне ол сәлем беріп кіріп келгенде, өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз жанғандай, шексіз қуанышқа баттық. Сонда мәрдімсініп жүрген әлдебіреулердің селж ете түскендері, қызарып-бозарғандары да болды. Солардың сөйіліні соғып, жартысын жыртып жүрген жандайшап: «Байқас бол, ұлтшылдығын ұмытпа!» деп сұқ саусағын шопайтып, сақтандырғысы келді. Бірақ одан сиптене өнген жоқ. Мағжанға ығысып, тергі орындардың бірін босатуға тура келді. Өйткені Мағжанмен бірге поэзиямыздың тұтас бір өлкесі көшіп келген жоқ па?

Мағжан Абайға арнаған бір өлеңінде ұлы ақын туралы: «Сендей жанды» дүние қолың жайып енді күтпес» деп жазған. Өйткені бір сөзі «мың жыл жүрсен дәмі кетпес» ақын кемде-кем. Мағжан Жұмабаев туралы Абай жөнінде айтылған осы пікірді жаңғыртса, артық емес.

Алдыңғы толқын Ахмет Байтұрсынұов, Міржақып Дулатов сықылды Мағжанға да жағылмаған қара май, шанылмаған лас сөз қанғаи жоқ. Ол талай әділетсіз сындарды естіді. Соның бәрі оның елім, жұртым деген ақыл жүрегіне, халқының жігер-қайратын тыңдаймын, ішін жақалаймын деп арпалысқан арманына шіркеу бола алмайды.

Оның бергенінен берері әлі көп еді. Мәуе төккен жеміс ағашын жайқалып тұрған шағында үсік шалды. Ақын дер шағының шабытты кезеңін айдауда, қутын-сүргінде өткізді. Ақыры қаза тапты. Туған әдебиеті бақпасын баптасуға мүмкіндігін сарқа алмай арманда кетті. Оған енді амал бар ма? Осы күйінде де алтын қазынамызбен жылпай көріскендейміз. Мағжанның ұста дүкенінде өшпес жиһаз жасалды. Ол әдебиетіміздің көркіне көрік қосып, молайтқан эстетикалық дәулетіміз, рухани байлығымыз. Алыстаған сайын биіктеген сенгірімізге бұл күндері мақтана, сүйіне, сүйсіне қараймыз.

БАЛАЛЫҚ ШАҒЫ

*Көң делің, көресің өй ана жатқан,
Жібектей жасыл шоптер бетін жатқан.
Асқар тау, балдан тәтті сулары бар,
Әне, сол анам еді мені тапқан.*

Мағжан. «Айға».

1893 жылы, қазақша жылдан жылы, маусым кіріп, табиғат шіркін шырайына еніп, қыздай құлпырған бір күні Арғынның Атығай деген танабынан тарайтын Өтеміс руының әлуегіті кісісі Жұмабай қажы шектеші желбегей жамылып, сыртқа шықты. Сонау Сібірден қулайтын ит тұмсығы өтпес қалың орман бұл өңірде жүре жайылған қотан-қотан, топ-топ, үйір-үйір малдай ыдырай береді. Сондай бір аққайыңды қотанға арқа тірей қоныстанған ауыл әлі шырғ үйқыда. Тек бір ғана үй ояу. Есігінен анда-санда жаулықтары ағараңдап, әйелдер абыр-сабыр кіріп-шығып жүр. Бұл – қажының ортаншы баласы Бекешің үйі. Пайғамбар жасынан асып, алпыстың бесеуін еңсерген қарт жүзінде бірденеге алаңдау бар. Әлсіз-әлі отау жаққа кез қығын тастап қояды. Гүлсім келіні кеше көшқұрымнан толғақ үстінде-тін. Босанар мезгілі жеткен сияқты еді. Осы бір ой манадан тұртпектеп, маза-сыздандырып көмейге тақайды да, бері шықпайды. Қарт көмейіндегіні енді шығармаққа ниеттешіп, ыңырапа беріп еді, сол сәтте жаңағы айтайын дегенін баса-көктеп «бәсе!» деген сөздің лезде лып етіп аузынан қалай шыққанын өзі де

кисмен кең тон-томалақта жүрегі дауалап антысқа түсуге жан табылмай қалып жүрген. Жумабайдай әкесі егі тіраңғинін арқасында иелікке түген шағын шаруасын шалқытып жіберсе, бай атаңса, сол дәулеттің арқасында қажыға барып қайтса, Бекен де өжет, өте пысық еді. Ол әке ізімен сауда жасайтын. Қоянды базарына жиі қағынайтын. Сол ұзын жолда ыңылдап өлең шығарады екен.

Қашыбек алабөтен үш қамыс көл,
Жолында Қояндының көп көрдім иел.
Ат өйдан, арба майлап жатқандымда,
Елдегі ойлай ма екен қыт бұраң бел?

Бекен ата дәулетін асырды. Отыздың бел ортасында елге билік айтуға қолы жетті, болыстыққа сайланды. Бақыт құсы ғайыптан қона қалған жоқ. Бекеннің күш алғандығы сондай, болыстықты Қызылжар миллионері Қуанышевпен тайталаста жеңіп шықты.

Мағжан анасы Гүлсім – Қызылжарда тұратын керей Әшірбек¹ деген саудагердің қызы. Мағжан бойындағы серулік, ақындық қасиеттер әкеден болса, жүрегінің жұмсақтығы, нәзіктігі, жолдас, достыққа қалтқысыздығы, жұртқа қайырымдылығы осы шешесінен деседі. Бекен бергенде Гүлсімнің үстіне Қалима деген тоқал алған. Қалимаға қыз кезінде Бекен ғашық болған екен. Басқа біреуге айттырылып, қосыла алмаған. Осыған қатты қайғырған Бекен алғашқы махаббатын ұмыта алмаса керек. Күндердің күні Қалиманың (Есімі Бәгіп те болуы мүмкін. Анықтай түсу керек. – Ш.Е.) күйеуі өледі. Мұны естіген Бекен ғашықтың жұсартығына қарамай, үйіне алып келеді. Онысымен қоймай, «Бұл менің қымбатты адамым!» деп отырады екен. Оған келіндері кейде күліп, кейде атасын сөгіп ренжесе, Гүлсім көдулігідей ара түсетін, «Қарияға ұнаса қайтесіңдер, тиіспендер!» деп өтінетін.

Бекен Гүлсімнен жеті ұл, екі қыз көрген. Олар – Аба-мүсәлім (Әшпаға), Күләндәм, Қаһарман, Мағжан (Әбінмағжан, Жәжекем), Мұхаметжан (Өтәтә), Сәлімжан (Сәлтәй), Күлбәрәм, Қалижан және кенжелері Сабыржан. Балаларының бәріне хат танытқан, оқытқан.

¹ Әшірбектің әтесі Күрмешбайдан Мағжанның болашақ әйелі Зылиха туалы.

Сәлтәй, Мұхаметжаннар өлең сөзге таласы болмаса да, реті келгенде көдүйлі ақындарша тіл безеуге шебер болған. 1930 жылы Сәлтәй Бутырка түрмесінде жатқан Мағжаннан хат алып, Мәскеуге аттанады. Қасына Зылиха жетпесін ертеді. Бұлар алдымен осы қалада тұратын Әлихан Бөкейхановтың үйін тауып алады. Қуғын-сүргінді көп көріп, сақтыққа үйренген Әлекен гүрілдеген жуан дауысымен Сәлтәйге:

– Сен шынайы Қызылжардан келсең, бір бәйіт айтып бер, – дейді. Сонда Сәлтәй мүдірмей табанда мына өлеңді айтыпты:

Айдағанда өскен сін бір бәйітерек,
Қонышты бұтағыңа бір қобелек.
Қонғанда бұтағыңа сынып кетсең,
Бәйітерек болғандығын кімге керек?!

Көзінен жас ыршып кеткен Әлекен құшағын жая беріпті.

Мұхаметжан айтыпты дейтін шумақтар да ұрпақтарының өсінде. Сәуле, Зәуреш деген қыздар жақын ағайын саналатын Мұхаметжанның үйінде тұрып, оқу оқып жүреді. Жастың аты – жас. Қыздар қыздармаға салына бастайды. Осыған тосқауыл жасағысы келді ме, қыздар үйде жоқта дәптерлерінің сыртына мынадай жазу қалдырыпты:

Зәуреш ненен Сәуле,
Емес өмір бос зуре.
Байқасандар, балалар,
Бәрінен оқу – әулие.

Оқуды бәрінен әулие санайтын қандай әдемі, өнегелі ұя еді осы әулет. Не керек, ұйтқыған дауыл астап-кестенін шығарды. Бір Мағжан ғана емес, Аба-мүсілім, Мұхаметжан, Қаһарман, Сәлтәй тозақ отына түсті. Момын, балажан, ер балалардың насыбайын жөні сұрап, жөні «әтпінгу!» деп түшкіретіні үшін «Әншаға» атанған Аба-мүсілім Ежов зандынан қайтып шықпады. Хабар-ошарсыз кетті. Бойы екі метр бес сантиметр алып, Қаһарман десе Қаһарман, басып жүрген жерінен қапыда ұсталып, атылды. Бұл – 1937 жылдың тамыз айында болған сұмдық оқиға. Осы айдың ішінде ұсталып, сотталып та үлгірген. Атылар алдында баласы Ғадылшамен жолығуға бес минут рұқсат алады. Сонда

жылап тұрған баласына айтқаны: «Жәжекемнің туысысың» дейді. «Басқа айыбым жою» деген. Аз уақыт өткен соң қайыра барған Ғадылшаға түрме жөндөттері: «Әкең жер аударылды» дейді. Адресін сұраған балаға: «Адресін бере алмаймыз. Өйткені сот үкімі бойынша хат жазу, хат алу құқынан он жылға айырылған» дейді. Он жыл да өтеді. «Әкем тірі» деп көңіліне медет тұтып жүретін Ғадылша кешегі Ұлы Отан соғысынан қан кешіп оралады. Сонда да әкеден еш белгі жоқ. Кейін КГБ архивіне рұқсат алғанда білді: Қаһарман, бейшара әкесі, сол 1937 жылдың тамыз айында атып өлтіріліпті.

Балаларға «тәй-тәйді» көп айтуды жақсы көретіні үшін «Әтәтә» атанған Мұхаметжан және циркте ойып, балуандық өнер көрсеткен күш иесі Сәлтәй сталиндік лагерьден еліне құр сүйделері қалғанда, Хрущевтің «жылымық» заманында әрең оралады.

Басынан бағы тайған Бекен «алашорданың әкесі» деп көмшескеленеді. Малын түгел сыпырып алады. Басқа мүлкінен жүрдай етіледі. Енді не істеуге керек? Бекен қашуға ұйғарады. Жан-жаққа бас сауғалайды. Мұхаметжан іргедегі Омбыға қашады. Орыс ішіне сіңіп кетуді ойлайды.

Сәлтәй әкесін алып Қырғызстанға тартады. «Тартады» деу оңай. Бір түн ішінде қашқан оларда қандай жан болды дейсің. Әйтеуір өлместің қаразы. Көк жағалы ұзын етек милиционер көрсе, мүңкір-пәңкірден жаман қорқалды. Өлдімталдым дегенде, ол кезде Фрунзе аталатын Пішпекке жетеді. Құдай оңғарғанда, Бекеннің екі бірдей баласы – Қалижан мен Сабыржан сол Фрунзе қаласында оқуда болатын. Кейін Қалижан ревизорлық қызметте істейді. Мансап жағынан өз мамандығы бойынша әжептәуір көтерілгені – Сабыржан. Ол Қырғыз республикасының жылқы шаруашылығы жөніндегі бас зоотехнигі қызметіне дейін жоғарылады. Оқудағы балаларын көріп, мауқан басқан Бекен ақсақал біраздан соң бөтен елді жерсінбеді. Өрі ауырып қалады. 1932 апаршылық жылды үлкен бейнетпен еліне келеді. Алып қайтқан Тоқабай деген жамағайыны. Қарт аш елдің ішімен жүрем деп әбден титыстайды. Қызылжарда Аба-мүсілімнің баласы Махмұт темір жолда жұмыс істейтін. Әйелі Фәрида – ет комбинатында жұмысшы. Осы кісілердің қолында Бекен ақсақал сол 1932 жылы аяғантай ауырып, бұл дүниемен қоштасады. Үрім-жұрағатының тоз-тозы шыққан Гүлсім соғыс жылдары дүние салады (1944).

Туған шешесі Гүлсімді Мағжан «Анама», «Ана» деген өлеңдерінде сипаттайды. Ренжу, кесюді білмейтін, бар сөзі «Жан балам!» дейтін сөзден ғана тұратын нұрлы жас. Сол үшін ақын перзентінің «Жаным анам – жібек тілді ақ көңіл» деген жыр айнасына түскен.

Мағжан бала кезінде ұшып-қонып бір жерде отыра алмайтын тас қайнақтың нағыз өзі болған. Қасында отыратын кісі табылмай қалса, шешесі керсуеттің аяғына байлап кетеді екен. Естияр шағында күрт өзгереді. Ойға батып, тұжырап жүретінді шығарады. Шелек әкел деп үлкендердің бірі жұмсаса, елек әкеледі екен. Айтылған сөзге қоңыл болмайды. Балалармен ойнап кетуді ерте қойған. Жеке тұрып қалады. Сол үшін апасы Күләндәм Мағжанды «Марғау» атандырып жіберіпті. Күләндәмнің қызы Күлзипа қазір Қызылжарда тұрады. Жасы сексенде. Бұл әңгіме сол кісінің аузынан шыққан.

Ал Сасықкөлде Мағжан өзгеріп сала берді. Мөлдірше ұзақ қарап, көл жағасындағы ақ маржан тастарды ұмытап шып, ніскеп, көзін жұмып, рақаттанып тұрғаны. (Бұл әдетін үлкейген шағында да қоймаған). Табиғаттың өзтілі бар дегенге сенетін. Соны білуді, үйренуді армандады. Қаршадайынан олетте үлкендерге тән мінез ерте бітті, білімге, оқуға құмарлығы оялды. Оның молда алдын көруі Лев Толстой әңгімесіндегі жасы жетпесе де, оқуға ынталылығы, зеректігі арқасында мектепте ағаларымен оқуды бірге оқыған кішкентай Филлишюкты еске түсіреді.

Алғыға қарай бастаған Мағжан ауылдың дүмпе молдасы Қарімнің сабағына бас сұғып жүреді екен. Қарім қағазға үлкен етіп араб әрпін түсіріп, оны айырық жасаған таяқ басына қыстырып, балаларды содан оқытып үйретеді екен. Бір күні қызық оқиға болады. Молда бір араб әрпінің сөз аяғында қалай жазылатынын көрсет десе, шәкірт бала мадқаныда жауабын шатастырып алыпты. Сонда кішкентай Мағжан «Мен айтайын ба? – деп молдадан рұқсат сұрайды. Осы мұрышбөк не біледі дейсің дегендей, селжос: «айтып көр!» – дейді. Жауабын мүдірмей дұрыс берген Мағжанға қайран қалған молда бұл оқиганы атасы Жұмабайға жеткізеді. Сонда Жүмекөң: «Осы немерем менің атымды дүниеге әйгілі ете ме деп дәметем. Оқыт. Оқысын» деп батасын беріпті.

Сөйткен кішкентай Мағжанға оқу оңайға түскен жоқ. Сабақтың өзі емес, сабақты жүргізу тәртібі. Шамадан тыс

қатаңдығымен құртақандай баланы шопытып жіберсе керек; Мағжан тіпті есейген шағында да «сабақ», «молда» деген сөздерді естігенде денемізге суық су құйып жібергендей тітіркенетін едік деп, қоймайды екен. Осы сезімі енді өзі педагог болғанда мынадай сөздерге құйылыпты:

«Таң атқаннан күн батқанша, көк шыбық сынғанша сабайды. Баланың көзі кітаптан кишкене бұрылып кетсе, салып жібереді. Жап-жас ойын баласы бір нәрсеге езу тартып күлсе, салып жібереді. Қартыс тигір көк шыбықтың сорлы баланың арқасына шып-шып тимейтін шағы бар ма еді?! Көк шыбық тиген сайын қайқандап, жас жүрегіміз елжіреп, көзіміз ыстық жасқа толып, зәреміз кетіп, әлбісің-ә, әлбісің-ай деп талайымыз отырған па едік?! Молда атын көтерген хайуан бар күшімен құлағымыздан тартқанда, тістеліп тұрып тілімізді тартқанда, талайымыздың құлындаған даусымыз құраққа шықпайтын ба еді?»¹

Сонда да шәкірт Мағжан оқуын үзбеді. Білімге құмарлық үрейден үстем түсті.

Қалайда Мағжан ауыл молдасынан қара танып шығады. Бекен ауылында әжептәуір мектеп салынған-тып. Соған білімдірек молда іздестіре жүріп, Данияр деген қажының ауылында мұғалімдік етіп жүрген Ахия Аханов деген кісіге жолытып, ауылына шақырып алып келеді. Бекен Ахияның шығыс тілдеріне жүйріктігіне қызыкса, Ахияны тәуір жалады мен Бекен салдырған мектеп үйі қызықтырады. Ол кезде мұсылман мектептерінде оқу мерзімі екі жылдан бес жылға дейін созылыпты, Мағжан алты жастан бастап оқыды дегеннің өзінде (кейбір жерлестері төрт жастан оқыды дейді), оның ауыл мектебінде оқуы 1905–1906 жылдары тәмамдалған.

МЕДРЕСЕ ЖЫЛДАРЫ

Мұсылман мектептерінің жайы белгілі. Бала әріпті білгенмен, араб сөздерін айтуға тілі жаттыққанымен, яғни «тілін сындырғанымен», оқын отырғанының мәнісіне түсініп жетпейді. Қазақтардың «қара таниды» деген сөзі де, сірә, содан қалған бағуға керек. Ауыл мектептерін бітіргендердің

¹ *Мағжан Жұмабаев*. «Педагогика. «Балаға тәрбие қалту жолдары». Екінші басылуы. Ташкент. 1923 жыл. Түрікстан баспасөз мақамасы. 87-бет.

көбі арғынан жаттағандарын тез ұмытып кететіні содан. Өйткені соң сауатсыздар көбеймегенде қайтсін. Әйтпесе XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың әр ауылында молда болған. Шоқан Уәлихановтың солай деп жазғанын білеміз.

Намыской Бекен бір жағы ауқатты адамдардың балаларын медресеге беруді жиілеткенін ескеріп, бір жағы баласының талабын қимай, Қызылжарға бет түзеді. Онда жаңид молда Қаси Панамарұлының медресесіне оқуға түсірді. Мағжан Стамбул университетін бітірген имам Мұхамеджан Бегішовтің медресесінде де оқыған. Медресенің біздің ұғыммызбен шартты түрде бастауын (Ибтидия), орталау (Рошдия), орта (Икдадия) түрлерінің әрқайсысында үш-төрт жылдан оқуға міндетті екен. Сонда Мағжан мұсылмандық жоғары мектеп – Ғалияға түскенге дейін он жыл уақытын сарп етуге тиісті болған. Бірақ зерек шәкірт бұл қашықтықты әрі кеткенде 6 жыл көлемінде өтіп шыққанға ұқсайды. Олай деуге дәлел – медресе Ғалияда Мағжан 1911–1912 жылдары оқыған. (Бұл мәліметті біз Мағжанның абақтыда жатып тергеушіге берген түсініктемесінен алдық).

Ескі медреседе араб тілі мен мұсылман құқы (шариат) оқытатын. Парсы, түрік тілдері үйретілетін. Сонсоңғысы – арифметиканың төрт амалы... Оқу программасында тарих, жаратылыстану пәндері ағымен жоқ-ты. Шығыс елдерінің соңғы үш ғасыр бойы Еуропадан әлдеқайда артта қалуының бір себебі оқу жүйесінен ғылымның аласталуында еді. Мұсылман оқу жүйесінен өншең көк езу қарилер шығатын. Ғылым артта қалған соң, экономика да, мәдениеттің де артта қалып сорламағанда қайтушы еді?!

Мағжанның бақытына қарай, ол медресеге түскенде мұсылман әлемінде игі өзгерістер жасала бастады. Медресе «усули жаид» – төте оқу үлгісі бойынша химия, физика, математика, география т.б. жаратылыс таңу пәндерінен жүйелі білім беруге көшті. Ал медресе Ғалияда орыс тілі мен әдебиетінің оқытылуы жастардың болашағына жаңа өріс ашқанын дәлелдеп жағудың қажеті аңшығар.

Медресе Ғалияның қабырғасында оқи жүре Мағжан Жұмабаев ташқан үлкен олжа – ол әдеби ортаға енді. Әдеби процесстің бүге-шігесіне қаныға бастады. Мұнда ол тамаша дос-пікірлестер тасты. Бір Ғалымжан Ибрагимовпен таңысудың өзі неге тұрады. «Зәки шәкірттің медреседен кетуі» деген әңгімесімен жұрт көзіне түскен Ғалымжан Ибра-

гимов өзінен алты жас кіші Мағжан Жұмабаевтың ақындық зор болашағына татар әдебиетінде алған қол қойғандардың бірі. Ол Мағжанның тұңғыш өлеңдер жинағы «Шолпанның» (1912) жарық көруіне қолғабыс етті. Өзінің «Қазақ қызы» (1924) романына эпиграф етіп Мағжанның «Айға» өлеңінен шумақ алуы бір жағынан жас ақынға көрсетілген ізет ішарасы еді.

Оқуға зерек адамның білсем, молықсам дейтін талабы үдемесе, кемімейді. Ыстық күні шөлдеген адам суына қанбайтыны сияқты, оқуға деген құмарын Мағжан өмір бойы баса алған жоқ. Бір ғажәбі, қаланың оқуына ынтық болғанмен, өзіне қырғи қабақ еді. Шикізет өңдейтін зауыттары көп Қызылжар сол кезде-ақ түтінін бүркыратып, ііс-қонысымен қолқаны аттырып, жүрек айнытуы аз кезікпейтін. Жарты мыңнан аса сауда орындары да далаға әлдебір оғаш мінез әкеле бастаған. У-шуы, ың-жыңы бас айналдыратын қалаға сахара перзенті бойлап үйрете алмай-ақ қойды. Қаланың тас бауыр мінезі, сатқандығы, әйел екеш әйелдерінің бетінен мөрі кетуі тіптен жирендіретін. Бүгін біздер экология дейтін проблема сол кезде-ақ ақын басын ауырта бастаған. Ақыры жүрек сарынына айналып, «Айда атыңды, Сәрсембай» атты өлең туғызды. Сәрсембай – Мағжанның әкесі Бекешнің атқосшысы. 1910 жылғы мамыр айында Мағжан жоғарыда айтылған Мұхаметжан Бегімов медресесін тәмамдады. Содан алдын ала хабарланған Бекеш Мағжанды алып қайтуға көлік жіберген. Қасында Бекмұхамет Серкебаев (болашақ халық артисі Ермек Серкебаевтың әкесі), медресе бітірген екі жас ауылға асыға аттанады. Сол Бекеш ікесқалдың айтуында, Қызылжардан шыға жол бойы үндемей тұнжырап келе жатқан Мағжан, ауылдағы үйіне түсе салысымен қой сойылып, табақ тартылғанша осы өлеңді жазып, жиналған жамағайынға оқып берген екен.

Қала, дала тақырыбы содан бері Мағжан қаламына талдай рет ілікті. Ақын адамзат ертеңіне елден бұрын жүреді. Болашақ қауіпті жұрттан бұрын сезінеді. Бірақ көптің құлағы ауырлау ма, жүре тыңдайды...

Сонымен, ауыл мен Қызылжар оқуын Мағжан тауысты. Алдында жол сайрап жатты. Оң мен солға қарауға үйренді. Үлкен олжасының бірі – тіл. Жаңа тіл үйренгенін – жаңа дүние ашқанын. Ауылда үш жыл бойы Ахия Аханов Мағжанға арабшаны білдірсе, Қызылжар медресесінде бұл

тілге зерек шәкірт жетіге түсті. Татар тіліне төселу арқылы не қолы мәдениетке қол созды. Өзі ер түрік дейтін халық тарихымен танысты.

Бұл кезең жөнінде анықтай түсетін нәрселер әлі көп екендігін құлаққағыс етуді жөн деп білем. Мағжан 1929 жылы 14 шілдеде берген жауабында 1909 жылға дейін ауылда әкемнің төңірегінен ұтағаным жоқ, ауыл молдасынан сабақ оқыдым дейді. Ал 1938 жылы бұл мәлімет басқаша беріледі. 1908 жылға дейін ауылда және Петропавловскіде оқыдым дейді. Өңге құжат әзірше қолға ілікпей тұр. Оның керектігі – даталар бір-бірімен үйлеспейді. Мағжан 1929 жылғы 14 шілдеде «1910 жылы Петропавловскіде, 1911–1912 жылдары Уфада оқыдым, әрі семинарияға оқуға түсу үшін орыс тілінен даярландым» дейді. Сонда Қызылжарда бір ғана жыл оқыған болып шығады. Осыны ескере отырып, жотарыда біз Мағжанды бір кісідей білетін шәкірті Сәбит Мұқановтың деректеріне сүйенуді жөн деп таптық.

ҚАНАТЫН ҚОМДАП ҮШУҒА

Медресе Ғалияға мол даярлықпен келген Мағжан ендігі білімді орыстан іздеу керек екенін түсінді. Әрі «сабыз», «халфе», «омүдәріс» атануға зауқы соқпады. Есіл-дәртін өлең баурап алды. 1909 жылы Абай Құнанбаевтың өлеңдер жинағы жарық көрді. Бұрын да үзіп-жұлып оқып жүрген ақын өлеңдері көктемгі далаға төгілген күн нұрындай әсер етті. Дәп сол жылы Ахмет Байтұрсынұовтың «Қырық мысалы», Міржақып Дулатовтың «Оян, қазағы!» жарық көріп, қазақ ұлттық санасын және бір саты көтеріп тастады.

Бұлардың Абайдан бастап қай-қайсысы да орыс мектебін басқын етпесен, көркемдік биікке көтеріле алмайтынын айдан айқын деседі. 1910 жылы судьяға аудармашы қызметін істеу үшін Қызылжарға қайтып оралғанда «Жолы болар жігіттің жеңісі алдынан шығар» дегендей, Мағжанның алдынан Міржақып шықпаса бар ма. Патша әкімдерінің тепкісінен болса да, әйтеуір осы кісіні жолықтырғаны болашақ зор ақын тағдырына айтарлықтай әсер етті. Жиырманның бесеуіне енді көтерілген Жақан қазақ қауымына сол кезде-ақ белгілі бедел. Ресми түрде карағанда судьяға тілмаш қызметінде істеп жүрсе де, шын қызметі – ел қамы екенін жұрт мойындай бастаған. Міржақып пен Мағжан араларындағы сөзіт жас-

пен есептеспей-ақ, тонның ішкі бауындай жарасты. Ол аға, бұл іні бола кетті. Бас кезде Міржақып орыс тіліне үйрететін мұғалімі болса, бара-бара жас қыранды баудитын күсбегіне айналды. Ел тарихы мен нақты өмір барысын іштей байланыста қарап қорытуға төселтті. Содан ісі алаш алдындағы міндеттерді миына сілдірді.

Мағжанның әдебиет табалдырығын тұңғыш аттағаны осы кез шамасы. Сұлулық әлеміне әркім әр түрлі жолмен келеді. Ромен Ролланнның жазушылық жолы Лев Толстойға хат жазып, жауап алуынан басталған деседі. Пушкиннің дүзінде қиза табуы Лермонтовтың қайғы-ызадан жаралған поэзиясының көзін ашады. Мағжан өлеңінің тиегі қалай ағытылғанын Сәбит Мұқанов қызғылықты әңгімелейді. Сәбеннің айтуында, Мағжан ақындығын қолғауға екі түрлі себеп болған. Біріншісі – елдегі бір ғашықтық хикаясы. Оны Сәбен былайша баяндайды.

Жұмабай қарт алпыс сегіз жасында жас жігітін дегендей тоқал алса керек. Сол тоқалдан Ғазиза деген қыз туады. Өте бауырмал, мінезге бай және үрп ауызға салғандай сұлу шайм болашақ ақынның жүрегіне хор қызы бейнесін орнатады. «Қыз – өмір гүлі» – деген назылды сол апайының айрықшы көркемдігінен ұтады.

Ғазизаның ғашықтары көп еді. Солардың бірі болып, Ғали деген саудагер жігіт қырындайды екен. Ғали – бұл әулетке егене жақын жігіт. Жұмабай ақсақалдың өзінің туған балдызы, Бәйбішесінің інісі болып келеді. Сондықтан ба, әлде басқа себептен бе Ғалидың Ғазизаға қырындауын Жұмабай әулеті жақтырмайды. Жұмабай 1899 жылы, жаңа ғасырға бір жыл жетпей дүниеден өткен. Ендігі билік мал-жанды Бекеннің қолында-тын. Ғазизаның тағдырын сол шешті. Қалың малының көптігіне қызғып, қарындасын Қызылжардың Есенғай деген байына тоқалдыққа беріп жібереді. Ғашығынан айрылған Ғали, шын қиналса, соқыр көзден жас шығалымын керін келтіріп, өлең шығарады. Өлең татар тіліндегі «Уақыт» деген газеттің «Әдебиет қаншығы» бөлімінен жарық көреді. Міне, осы атышулы оқиға – апасының көзінің жасын көл қылып шалға тоқалдыққа кете баруы, Ғалидың төбе-құйқаны шымырлататын зарлы өлең сөзімтал, әсершіл Мағжанды қатты тебіrentсе керек. Ішіне сыймай бұрсаған сөзімі қағазға өзінен-өзі жыр болып төсіледі.

Екінші себеп, ол – ақынның ақынға әсері. Сөбең: «Мағжанның ақындығын қозғауға екінші себеп – Міржақып болуы керек» деген жорамал айтады¹.

Муза қонса, табиғат сыйы. Абай, Ахметтердің ықпалы өз алдына әңгіме. Осының бәрін ескергенде, бұл, әрине, дұрыс жорамал. Міржақып – жазушы, ойшыл, қоғамдық қайраткер, жан-жақты адам. Оның Мағжанға ықпалы да жан-жақты. 1911 жылы Міржақып Семейде ұстаып абақтыға қамалғанда «Жауға түскен жанға», «М.Д.-ға хат», «Тұтқын», ал Жақан Семей түрмесінде бір жарым жыл сарғайып жатып, ақтары тордан босанды деген хабар алғанда «зор қуанышка» бөленіп, «М.Д. абақтыдан шыққанда» деген өлеңдер жазуы жас ақынның ағаға махаббатын паш етуімен бірге, оның насихатын да қанына сіңіргенін көрсетеді. Сондағы «Көбейсін елде қайратты ер» деген тілекті жас автор өзіне де арнап айтқан.

«ШОЛПАН»

Шолпан – үміт жұлдызы. Өзінің тұңғыш өлеңдер жинағына не деп тақырып қою керек екенін ойластырғанда оның есіне Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігіндегі» осы бір сөздер түспеді ме екен? Қандай тауып айтылған десемізші. Таң сібірлей атып келе жатқанда көк шатырының шығыс жақ кенересінде жарқыраған жұлдыз жас ақын жүрегіне талай тәтті арман ұялатқан. Ия, алдында сен бұрын сезіп білмеген қуаныштар күтіп тұр деп жүрегіңді өрекітетін Шолпан жұлдызға табынбасаң, сүйінбесең, жастық дәуренді басымнан өткердім деп есте айтпағаның жөн.

Мағжан «Шолпан» жинағынан, сірәде, ақындық даңқтан дәмеленгеннен гөрі, елінің, жерінің болашағынан бір жақсылық үміт күтті ме екен деп ойлайсың. Ол тоғыз жасар уыз жігіттің ойнақы бозбалалық тақырыпқа елітпей, бірден қазақ мұңын мұңдауы – таңғажайып құбылыс. «Шолпанға» сінгізілген өлеңдердің бір жолы да қағаз бетіне түспесе де, ондағы мені айт, мені айт деп тұрған өкініш, қиналыс сезімдері ақынды жастайынан толғандырғанына көзің жетеді. Әкесінің байлығына, төрт бөлмелі ағаштан

¹ Мұқабалы Сәбит. «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті», I бөлім. Ұлтшылдық, байшаладық дәуірі. «Қазақстан» баспасы, 1932 жыл, 209-бет.

киган үшін бұзына шепетен байқалады. Мұны өлеңдер жинағына кірген өлеңдерінің өзі-ақ айтып тұр: «Шын сорлы», «Сорлы қазақ», «Зарлы сұлу», «Құр қалыпшын», «Мен сорлы», «Алдыңан сұлу» т.т. Бейне бір шын сорлылардың күйін өзі кешкендей». Жер қанақта олар емес, өзі тұрғандай жазады. Жазғанын оқығанда енді, оқырман, сенің тынысың тарылып кетеді.

«Желдің ызынын, дауыл, боранның адасқан аңдай ұлығанын естігің келсе, сорлы қазақтың қысқы үйіне кір, – дейді Мағжан. – Шым қабырғадан, төбедегі сирек сабынған сырғауылдың арасынан сорғалаған су. Жер еденсіз. Босағада қатар-қатар малдың төлі. Иіс, қоқыс, түтін».

Ел әсерлерін қалада естіп, білгені терсідете түсті. Неше түрлі сұрақ көңілін шанышқылайды. Дәл қазақ бүйтіп несіктен сорлайды? Не себепті бұдан құтылу жолын іздестірмейді? Мұның жауабын іздеп таба алмады деуге келмейді. Патша отаршылары Қазақ даласының дәл желкесінде, Жайықтан Ертіске дейін тоғыз қазақ-орыс полкын қылып жазанаштатып ұстап отырғанын, бұлардың басқа шоғыры Жетісуға дейін бойлап енгенін, соған сүйеніп, 1889 жылы Александр III патша «бұдан былай Ақмола далалары шаруалардың ерікті қоныс аударуларына ашық» деген жоғары мәртебелі жарлық шашқанын, қазақ елді атамекенінен айырыла бастағанын жастардың құлағына құймады дейсіз бе? «Туған жерім – Сасыққол» атты табиғат сұлулығын жырлайтын өлең соңғы шумағында кенет жаймашуақ қалпынан бұлттана қалып:

Білмеймін, не боларын, қайран көзім,
Жарайды тең болмаса күн мен түнін.
Итің қара шектен келіп қонса,
Басынан құсың ұшып кетер сенің, –

деуі, өрине, аузындағы асынан жырылып, азанқа түскен қазақтың жүрегіндегі шөмен болып қатқан сырын күрсіне білдіруі.

АҚ БАТАҢДЫ БЕР, ӘКЕ!

«Шолпан» тез тарап, қазақ поэзиясы аспанындағы жаңа жұлдызға жұртшылық таңырқай қарасты. Мағжан Жұмабаев деген есім қазақ жүрегіндегі қадірлі орын алды. Қоғамдық

бікірдің кешірмейтін бір нәрсесі бар. Ол – оның сүйіктісінің кім екенін білмей қалу. Жас ақын бірден сондай сүйіктілердің санына қосылды. Көңілі қаншама бірлегенмен, Мағжан асып-тасымады. Тұңғыш жинағы өзі көтерілуге тиісті биік басқынның алғашқы сатысы ғой. Қайтып оны түсінбесін. Жақанмен әңгімелескенде түйгендері: нағыз көркемсуратшыдан асып, күллі адамзатты сұлулық ләззатына бөлейтіндей өреге көтерілуі тиіс. Ондай өнерге жетілу үшін талант қалай шыңдалуы керек екенін екі анасының ғана емес, Батыс пен Шығыс мәдениетінің бірдей Телқоңыры болған Абай өсиет етін қалдырып кетпеді ме...

Үйіне оқуын аяқтар-аяқтамаста қайтқанда да осы ой бөлген. Енді «Ғалиядан» алған орысша білімнің ауызда дәмі ғана қалды. Бұл тілді қайтсе де үйренуге тиісті. Омбы мұғалімдер семинариясына түсуге аңсары ауды.

Ендігі мәселе: «Осы оқыған оқуың жетер, – деп, қыңқырдан жүрген әкені көндіру. Өзіңкі дегені болмаса, нәлмейтін жан. Бір айттып қалды – қайту жоқ – Әй, қонсе жариды, қонбейің-ау», – деп жүрген Мағжанның күдігі расқа шықты. Әкенің ақ батасын алу – шешілес түйінге айналды.

Бекен ақалқалды – түтетін отырған түтіннің қамал жеткенде. Оны балағары бір төбе де, Мағжаны бір төбе. Әке ұрпақ тиетін, оны тиірестің сөзін ендігі ұстайтын кісі – осы жарықты Мағжан. Бұл зымын білімдіні, орысқа хат түсіре білетінді қалай отыр. Ғалиені үмітін осы батасына артқанда кіші артық? Орысша жагітем дегенде ақандық жолына түсеті бар. Ал шұның елген-селтеннен өзге әкелер пайдасы келген? Бекен бір кезде ақандық құрып көрді емес пе? Не тиісті? Ақары бәрібір шаруаға жетпеді. Қанша қарыс мінсез өлсе де, он әкесінің дегеніне көніп еді. Мынау аяғын бауырның алған мәнқолд. Ендеше білгенін істер. Бірақ айтпады өлкенің, көк тның қаржы бермейді.

Осындай байшама тоқтаған Бекен, бір нәрсені ғана көргені анық. Мәселен Мағжанның тілазарлығында емес-ті. Ақанды білмейтін жүреті. Не ітесе, сонан ісі.

Жүрек әмірі бұйрықтан күшті. Әкесі бұған түсінін жетпеді дедік. Бірақ шыншынға қысқамана несі? Туған баласын еңді аямағана ғой? – дегенді ойлағанда, әкесінің жайын түсінетін Мағжан, дәл осы жерде шорт кеседі. Олай екен, күдікпен жасынған көреді. Нар-тәуекел! Ішінде іркіп жүрген

ызталы өкпесін Мағжан 1920 жылы «Жан сөзі» өлеңінде сыртқа шығарады:

«Ата-анаңнан без!» – дедің, безбедім бе?
Қаңғырып, талай жалғыз көзбедім бе?
Басыма талай қара күндер тұрды,
Ата-ана, туысқанды іздедім бе? –

дейді. Бұл бір жағы Омбыда күнкөріс қаражатсыз тақыр қалған күндерін еске алғаны.

ОМБЫДА

Ақмола губерниясының орталығы – Омбы отаршылар қамалы есептелсе де, көп қазақ зиялыларының көзін ашқан қала. Қазақтың біртуар ғалымы Шөкән Уәлихановты баулып өсірді дегеннің өзі неге тұрады. Мағжан Шоқанды көрмесе де, оның досы Григорий Потанинді көрді. Қазақ ақыны «Потанин қорынан» стипендия алып тұрған¹. Оқуды өте жақсы оқыған қаражатсыз студентке жылына бес жүз сом стипендия тағайындаған данқты шығыстанушы енді біздің ұрпағымыздың алғауына жолығып, жатқан жерінде бір аунап түссе дейсін.

Омбы мұғалімдер семинариясының үйі күні бүгінге дейін көзге оттай басылады. Орта тұсы қос қабат, қалған бөлегі жалғыз қабат, қызыл кірпіштен қаланған осы ғимаратта кейін Қазақ АССР Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы Нығмет Нұрмақов оқыды. Тағдыр семинарияда Мағжанды Сәкен Сейфуллинмен жолықтырды. Қазақ әдебиетінің екі полюсындай болған осы ақындардың жолдары екі айырылса да, тағдырлары ежовшылар түрмесінде шешілді. Жемдеттер олардың Омбыда бірге өткізген күндерін, 1914 жылы екеуінің белсене қатысуымен ұйымдастырылған мәдени-ағартушылық сипаттағы «Бірлік» ұйымын естеріне салды. Ұйым қасында «Балапан» атты котжазба журнал шығып тұрды. Сол балап журналға редактор болды деп те жазырды Мағжанды.

«Бірлік» концерт қойып, жастардың шығармаларын талқылады. Күлкі шақырса да, оған саяси айып тағылды.

¹ Мағжан Жұмабаев. «Свечи в ураганной ночи». г. Петропавловск. 1993, с. 5.

Ұйымның бағыты тым күңгірт екені «Балапан қанат қақты» деген мақаладан да байқалады. Мағжан мұны 1922 жылы Қазан қаласында шыққан жинағына енгізгенде, «Балапан» журналына арналып қара сөзбен жазылған өлең деп ескертінгі. Қазір жазылса «молтек сыр» дер ме еді. Шағын арнаудай. Тұла бойы тұнған романтика. Балапанның қанаты қатпаған. Бірақ суық өлкеде тұрғысы жоқ. Жылы жер іздейді.

«Балапан қанат қақты...

Ойы – жан дәрмен жылы жаққа жетпек, егіз Есіл-Нұраның төтті суларын ішіп, Аралдың ыстық құмын құшпақшы. Терең Балқаштың мөлдіріне шомымақшы. Алтайдың етегінде «уһ» деп демін алып, Марқакөддің қаймағына жүзбекші»¹, – деп толғайды Мағжан.

Жыпы жері, бақсақ, Қазақстаны екен. Отанына деген асып-төгілген махаббат қара сөзді өлеңге айналдырып жіберген.

«Бірлік» ұйымында Сәкен Сейфуллиннің «Өткен күндер» атты өлеңдер жинағы талқыланғанда Мағжан:

– Сәкен өз өлеңінде оқуға шақырады. Оқу керек. Дұрыс. Бірақ бұл өлеңге тақырып бола ала ма? – делі².

Бұл сұрақ біреу-міреуді мұқатайым дегендіктен қойылмаған. Өрі-беріден соң Мағжан сауалшы өзіне де қойып отыр. «Шолпан» жинағында «Малды аяма оқу-білім жолына» деп өлеңі өзін де жазды. Сұрақтан поэзия табиғаты туралы жақ таланның ізденісі аңғарылады. Көркем ой саяси аңғартушылық санамен шалауына айналуы керек пе? Өлең өйінше ой толғауы тиіс пе? Саясаттың пайнап бергенін өлеңге ұйыстырған ақын өз жүрегіні сөйлете ала ма? Міне, мәселе қайда жатыр.

Әрине, бұдан Сәкен мен Мағжан «Бірлік» ұйымында-ақ идеялық бітпес тартысқа түскен деген мағына тумасқа керек. Сөзінді Бальмонттың өлеңін оқудан бас тартты, «Сұңқар аурағы жырды» оқығысы келді деу, Мағжанды қазақтың көшпенді күйінде қалуын жақтады деу бояуды тым қоюлатып жібергендік. Мағжан семинарияда оқып жүріп, Пушкин, «Лермонтов, Фет, Блоктарды, – орыс поэзиясындағы барлық ағым ақындарын бас алмай оқыды. Горький шығармаларын да назардан тыс қалдырған жоқ. Пролетар жазушысын жек

¹ Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. Алматы, 1989, 59-бет.

² Қашаев Т. «Сәкен Сейфуллин». М. 1972, с. 54.

көрссе, «Сұңсар туралы жазды» аудармайды ғой. Бұл жерде шындық Мағжан жағында. Бір ағымның жазушылары ала шығарып, басқаларын түрмеге салудан, қырып-жоюдан, біреулерінің шығармаларын көкке көтеріп, екіншілерінікі спецхранға тығудан әдебиет көгермейтіні белгілі. Сол сияқты Сәкен мен Мағжан арасындағы белгілі жәйттарды бірін көтеріп, бірін тұқыртып жазуға пайдаланудан сақтауымыз керек. Мағжанда «Шолпан» жинағының шығуына байланысты менмендік күшейді, ол «орыссыз омыраулууды» шығарды, «бойын биіктете» түскісі келді деушілік жалпы бұл ақынның мінезіне үйлесе қоймайтындықтан, ауыр айып, қызып.

Сәкен мен Мағжан арасындағы реніш әу баста бір қызға таласудан туды деген сөз бар. Гүлшар Дулатованың, Тауған Арыстанбектің естеліктеріне сүйенсе отырып, мынадай суретті көзге елестетуге болады.

1914 жылдың көктемі. Мағжан мен Сәкен, екі бірдей сап жігіт әрі ақындық қуып, әрі орыстың Сібір университеті атанған беделді семинариясында оқып, көңілдері бірлеп жүрген жастар ойын-сауыққа да құмар. Сол құмарлықтан шығудың тағы бір сәті түсіп, Омбының сұлу қыз-келиндері мен көркем жігіттері Ертістің арғы бетіне орналасқан Кулумзино бекетінің мейрамханасына ағылып келіп жатыр. Қызылды-жасылды киінген жұрттың екі көзі ашау бір, «Оян, қазақ!» деп жар салып, «Қазақ» газетінде елін айбынды мақалаларымен, жалынды сөзімен баурап жүрген, жас та болса бас саналатын дембелше, қияқ мұртты жігітке. Осы өңірде мұғалімдік қызмет атқарған еді, бұл жолы – күйсе. Міржақып Дулатов деген есімін білмейтін маңайда қазақ жоқ секілді. Қасында жұтылып, үлде мен бүддеге бөленген қалыңдығы тұр. Міржақыптан он жас кіші деседі. Қыз тым еркін де кетпей, тым әйеншектеп көзін төмен салып қысылып-қымытырылмай тұруына қарағанда, мен осал шапырақтан емеспін, Омбы емханасының бас дәрігері Баймұрат Досымбеков ағағына лайық қалыңдықпын дейтіндей. Әкесі еркелетіп біраз уақыт еркек балаша киіндірген, сондықтан әйел не еркек балалар оқитын мектепке бере алмай, анасы Сара екеуін үйіне оқытушы жалдап оқытқан, екі тілге бірдей судай деседі.

Азан шықырып қойған есімі де ғажап – Ғайшижамал. Қысқашасы – Гая.

Міржакыптың қасынан бір ел ұзамай, сәл жымнаған қалшы Мағжан жүр. Неге өйгетіні, өзіменің түсінікті. Мағжанға орыс тілінен дәріс беріп, мұғалімдер семинариясына түсуіне қатты қолғабыс еткен осы Міржакып. Ұстаз бен шәкірт әрі пікірлес дос. Жас ақынның ұстазына еркелегені ме, әредісте Жақанды қалжыңға шақырып қояды.

– Жақ, ұстаз бен шәкірт атандық. Дос, жолдастығымызды бұған тағы қосыңыз. Ендігі қалып тұрғаны – бажа болу.

– Е, несі бар бас тырмасақ... Бірақ, жігітім, қаны қалып жүрме. Претенденттердің біреуі қағып кетіп жүрмесін. Өне, көрдің бе, маза өзің таныстырған Сәкеннің сен айтқан балдызым Гуляның қасында ойқастап жүргенін...

Гуля (Гүлшәбра) – Файнижамалдың туған сипісі, Омбының бетке пығтар гимназиясында оқып жүр. Әлде өзінің табиғи ашықтығы ма, әлде орыс мектебінде оқытындығы ма, – еті тірі, өжет боп өсіп келеді. «Бірліктің» мәдени жұмысына белсене қағысты. «Біржан-Сара» айтысын ойын ғып қойғанда Сара ролін ойнайды. Домбыра тартып, ән салатындығымен тағы қызықтырады. Мағжан мен Сәкен сияқты жігіт сұлтандарының көз салуына қарағанда, Гуляның сұлулығы да өзгеше болса керек.

Міне, осы хикая кейде жөнсіз бұрмаланады. Мағжанды Гуля менсінбеді, Гуляның көңілі Сәкенге ауды деген жорамал айтылады. Солай-ақ болсын дейік. Бірақ осы бір хикаяны Мағжанның бетіне салық қылудың ақынды «бойына сенді» деп табалаудың қажеті қанша? «Қызға кім қызықпайды, қымғиды кім ішпейді? – демей ме атам қазақ. Өйтпесе қыздың Мағжанға да, Сәкенге де емес, Ахметсафи деген жігітке шыққанын қалай ұмытамыз. Сол кезде Гуля он төртте ғана, гимназияны әлі бітірген жоқ. Ал көп ұзамай, 1916 жылы Сәкен қала қызы емес, дала қызына ғашық болады. Оны Сәкеннің сол жылы жаз, қыс бойы жазған «...ға», «Топқан», «Арқа сұлуына», «Сәулем» деген өлеңдерінен аңғарамыз. «Арқада тағы өскен сұлу сәулем, //Көңілімді жадыратшы келіп тағы!» дейді.

Сәкен мен Мағжан арасындағы күкілжің творчестволық бәсекеден басталып, саясатқа араласуларынан өршіп кетті десек, бірсәрі. Айтысты алдымен қоздырған Сәкеннің мына бір өлеңі. Жазылған кезі Арқа қызына ғашық болған 1916 жылы.

Қазаққа, татарға,
«Таң болып атарға»,
«Тр-тр» ұштым, тырыстым
Кіруге қатарға.
Жақанды жасадым,
Аханды мақтадым,
Жүсіптен жасырып
Сөз алдым асырып,
Абайдан абайлап,
Тоқайдан тоқайлап,
Сөз алдым бидіртпей,
Көп ойлап, «шю» ойлап.
Оныңды астадым,
Өздерін мақтадым,
Жай қарип жатпадым,
Сөзimdi саппадым,
Кітапқа бастырдым.
Жан-жаққа шаптырдым.
«Алашқа» алыста
Талауда танысқа.
Біреуді мақтасам,
Біреуді жақтасам,
Мені де мақтамақ.

Мағжан түркі тілдеріне, оның бірі – татар тіліне жетік. Жетіктігі сондай, Ғалымжан Ибрагимовтың өтінуі бойынша бір татар ақынымен айтысқан. («Қазақ әдебиеті» газеті. 21.01. 1994 жыл. «К чертовой матери» деген мақаланы қараңыз). Татаршаға жүйріктігін айып еткен қарсыласына Мағжан «Заманымыздың ақыны» деген өлеңмен жауап қайтарады. Бұл өлеңді де толық келтірейік.

«Терезеге қараймын,
Қарындасың жадаймын;
Келтірем деп өлшеуге
Сөздерді іштен санаймын.
Басқаға мойын бұрмаймын,
Бітірмей жазып, тұрмаймын.
Не керек, жұрт сезбейді,
Ақырын Феттен ұрлаймын».

Бүгін Сәкен «Мұндайды жазбаушы ем» деген өлеңмен ііс жауап қайтарады. Бара-бара араздықтың отына таптық

өшпенділік дейтін май құяды. Тартыс революциядан соң ишпенісе түседі. Сәкен «Ендігі ақынның сандырағы» (1921) өлеңінде Мағжанның «От» деген символикалық өлеңін ажуалап сынайды.

Блок, Бальмонт жастағының астында,
Ақ орамал күнгірткенді басында
«Дай компрессе, сал, компресс!»
Састы доктор қасында, –

деп аяқтайды өлеңін Сәкен.

«Әдеби айтысқа шақырсаң қарсылығым жоқ. Сенің де еліктегендерің белгілі ғой» дегендей, Мағжан ессін жібермей энграмма жазады.

Фушин, Сәкен, –
Кекен, кекен футурист.
База – ақымақ,
Қожа, ташмай басын кес.

Сәкен Омбы мұғалімдер семинариясын 1916 жылдың 10 мамырында бітіріп, бастауыш мектеп оқытушысы мамандығын алады. Бұл кезде Мағжан семинарияның ақарғы курсына жүрді. Оқуды тауысқанына, уақыт мың өзгерді.

Өзі қызық. Кеңес империясының іргесі шайқалуы 1986 жылғы Алматыдағы желтоқсан көтерілісінен басталды. Патшалық империя 1916 жылғы қазақ даласындағы көтерілістен соң көп ұзамай өрем қапты. Көтеріліс дүрбеленді Мағжан жүрегін жанамай өткен жоқ. Өзінше үн қосты. Соңғы жылдары тапқан бір тәсілі – жанын толқытқан оқиға символын тауып алады. Халық мұлын майданға жіберілген жарын сағынған, орамалға кесте төгіп отырған әйел сезімін бейнелеу арқылы жеткізіп, «Орамал» атты өлең жазды. Жаһан соғысын ел басына төнген «қара бұлтқа» балады. Ал дүниені дүр сілкіндірген Ресейдегі революция ақын көзіне күміс қанат періште болып елестеді.

АҚПАН МЕН ҚАЗАН ДАУЫЛЫ, АЛАШ АЗАМАТЫ

*Бір сөзіледі есіңе ал:
Мен толқына жау болсам,
Жеті жыл бұрын осыдан,
Тоңкерістің таңында,
Алты алаңға әйгілеп
Не бостандық, не құздық,
Не езілу, не теңдік,
Не патшалық, не кеңес –
«Екіден бірі» дер ме едім,*

Мағжан. «Толғау».

Нәсерлетіп, дауылдағып, екпіндетіп 1917 жыл келді. Тарихта 1917 жылғы Ақпан мен Қазан төңкерістері деген атпен қалған бұл дауыл екі дүрің қайталап соғып, ұлан-байтақ альянсимперия – Ресейдің астын-үстіне келтірді. Бір осы елмен шектелген жоқ. Дүниені дүр сілкіндірді. Мұндайда көңілше алаң кірмейтін, дағдарысқа ұшырамайтын жан болмайды. Енді қайттік? – деп сасқан үйрек артымен сүңгітіннің керін келтіретіндер аз кездеспейді. Абыройға қарай, қазақ зиялылары өйтпеген. Әлінің артын бағып, тасада бұтып қалмаған. Ақ түтек алапатта аснан көгіне шыққан. Елі, жері үшін зін батпап жауапкершілікті мойнымен көтеріп алған. Әсіресе «Қазақ» газеті атой салды. Қазақ қауымын бас қосып кеңесу мақсатында құрылтайға шақырды. Орыстардың өздері қырық пышақ болып қырыныса бастағанда, әбден езілп-жаннанып қазақ сораны қайтпек? Елдің бас көтеретін азаматтарын осы мәселе қатты алаңдатты. Қазақтың жағдайы шындығында да қиын еді.

Патшалық құлап, орыс демократиясы үкімет басына келсе де, империялық сана құрғыр бұрынғы бұратана ұлттарға ерік беру мәселесіне келгенде кібіртпектей берді. Ақ патша тақтан түссе жағдайымыз жеңілейді деп дәмекпен бодан халықтардың тәтті қиялы аздан соң желге ұшты. Орта Азия мен Қазақстанда ауа райы оншалық өзгермеді. Уақытша үкімет Түркістан генерал-губернаторы Куропаткинді орнында қалдырған. Отаршылар жергілікті халықтың кенірдегінен шенселін босатқан жоқ. Қазақтар «Тоқаш еңкі мүйіз сұраса, құлағынан айырыладының» кебін киді. Бұрын тартып алған жерлерін қайтарып аламын деп жүргенде, қазақтарды жаңа

қоныстарынан ығыстыра бастады. Келісімдерге қосымша екі миллион десятина жер бөліп беру керек деген әлгіме шықты.

Көтеріліске қатысқан қазақтарға істемегенді істеген талай жауыздар жазасыз құтылды. Тіпті патшаның өзі айуандығы үшін жауапқа тартқан қайсыбір жеңдеттер түрмеден босанып шықты. Бұл кезде ақ қазақтар мүлде жүгенсіз кетіп, құтырып алды. Мәселен, Торғай уезінің әскери бастығы Зағайнов деген Торғай қаласында тұратын барлық қазақтарды, бала-шағасына шейін, мектептердегі оқушыларды мұғалімдерімен қоса, түрмеге апарып тыққан. Сонсоң қазақ-орыстарын жауап жіберіп, үйлерін суыртпак жібіне дейін қалдырмай тонатқан. Зағайнов қазақтарды камерадан шығарттырмай, үлкен дәреттерін алғанда етістерінің ішіне отыруға мәжбүр еткен. Екі қабат әйелдер абақты қапасында босанған.

Сөйтін, Уақытша үкіметіңнен қайыр болмады. Мұстафа Шоқасев жазғандай, «Орыс революцияшы демократтары іе жүзінде сынақтан өте алмады. Олар патшалық заманында орыстан өзге халықтардың өкілдерін жатырқамағанмен, билікке қолы жеткен кезде оларды шеттетіп, маңайына жолатпай қойды»¹.

Міне, осындай жағдайда елім-жұртым деген азамат не істеуге тиіс еді? Жас Мағжан бұл кезде жақсы танысып үлгерген Әліхан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Душпанов ағаларының аузына қарағаны сөзсіз. Олар да қарап жатқан жоқ-ты. Ел ішінде дабыр-дұбыр өңгіме. 1917 жылғы сәуірдің 2–8 аралығында Орынборда, сол айдың 19-ында Орал қаласында алаш азаматтары өкілдерінің съездері өткен. Ресейдегі ақпан төңкерісінен соң жедел түрде, араға бірер ай салар-салмас уақытта жиналған съездерге үш жүзден жеті жүзге дейін делегаттар жиналып, қазақ өміріне тікелей қатысты құжаттар қабылдады. Бұл оқиғалар, «Е, біз де ел екеміз ғой, елдігімізді ұмыттырмайтын азаматтарымыз бар екен ғой», – дегізіп, қазақ атаулыны бір серпілтіп тастады.

Әрине, мұның өзі бұған дейін істелген талай-талай жұмыстардың жемісі еді. Жаңалық хабарға бір қазақтай құшағы түрік жүретін Мағжан сонау 1913 жылдары-ақ Тро-

¹Мұстафа Шоқайұлы. 1917 жыл естеліктерінен үзінділер. «Қазақстан коммунисті» журналы. 1991, №5, 40-бет.

нің қаласында тұратын адвокат Жанша Сейдалини өкімет орындарынан қазақ құрылтайын өткізуге рұқсат сұрап жүр, бұл істе заң қызметкері Бақытжан Қаратаевтан қолдау тапқан деп естіген. Ал «Айқап» журналының 1913 жылғы шілде айында шыққан он үшінші санында Орынбор қаласында өткізілмекші құрылтайдың күн тәртібі де белгіленбей не еді? Айтпақшы, «Қазақ» газетінде Жанша Әл-Мұхаммет Сұлтан Сейдалининің құрылтайды қалай өткізу керектігін айтып пікір жазғанын, Петербург жаққа барып ұлы жиналыс хақында келісін келу керек деп мәселе көтергенін білуші еді ғой.

Құрылтай шақыруды қолдаған қазақ зиялыларынан Троицк қалашық ауруханасының дәрігері Әбубәкір Бірмұхаметұлы Алдияров¹, Торғай уезінен өз ұстазы Міржақып Дулатов, Қостанай облысының Шұбар болысынан Мұхаметжан Сералиндер, Ең соңғы депес сонау Минскіден келді. 1916 жылы оқон жұмысына шақырылған қазақ жігіттері Қарқаралыға телеграмма жіберіпті. Онда рулық дау-дамайды доғарып, елдікті ойласанық, құрылтай жиналысына лайықты жігіттерді сайлайық дегенінгі. Өзімізді-өзіміз билейміз деп, қазақ зиялылары съездер өткізді. Ақмола комитетінен Торғай облыстық съезіне қатысуға Мағжан жіберілді. Съез президенті торағасы болып ел аталарының бірі Ахмет Байтұрсынұлы сайланды. Сабақтың аз-кем уақытта бәрін қалай ұйыстырып үлгірген дескеніші. Әлбетте, Жақаң қолғабыс еткен шығар. Шақыруды қабылдан келген қонақтардан да съездің салмағы өжептәуір аңғарылады. Бұл съезге Қазан, Уфа, Орынбор, Ақтөбе мұсылман комитеттерінен өкілдер қатысқан. Орынбор татарларының атынан съезді «Уақыт» газетінің редакторы Ф. Каримов құттықтады.

Мағжанның әсіресе құттықтау сөз айтуға сұранған Торғай губернаторы Эверсманды съезден түрін шыққанына айызы қанды. Бұл орысқа қарсылық емес, отаршылыққа қарсылық. Әйтпесе съездің жұмысына басынан аяғына дейін қатысып отырған орыстар баршылық. Олар – Орынбор, Ақтөбе азаматтық комитет өкілдері есебінде шақырылған Соловьев, С. Аюпов, Г. Николаев деген орыстар. Соңсоң,

¹Қазіргі Торғай дәрігерлерінің бірі Әбубәкір Алдияров 1918 жылғы 15-17 қазан күндері Қостанай уезінің төтенше қазақ съезін ашып, онда Алай автономиясы туралы бағидама жасаған. Алашорданың уездік комитеті мен сотының жұмысын басқарысқан.

съезден тек орыс емес, қазақтар да қуылды. Жергілікті жандарм агенттерінің жансыздары, Орынбор қаласының дін пәні мұғалімі Әбдірахман Мәчинев, Торғай облыстық басқармасының тілмәші Мұхамедияр Тұнғатшиндер Жақашның ұсынысы бойынша съезден аласталды, Тұнғатшин оның үстіне паракор екен.

Съезд Ресейдің намысын жыртып, соғысты аяғына дейін жеткізу жөнінде қарар қабылдады. Империалистік соғысты жақтаушылық қате ұйғарым десек те, жалпы съезд шешімдерін қалай бұрмаласаң да, ұлтшылдыққа жатықса алмайсың.

Съезде қазақ тұрмысының сан-саласын қамтитын таба-ны күректей он төрт мәселе қаралды. Ауылдық, болыстық, уездік және облыстық азаматтық комитеттерін сайлау тәртібі белгіленді. Мағжанды тағы бір елге еткізген хабар: таяу уақытта жалпықазақтық съезд өткізілетін болғандығы. Съезде зәірлік жұмысын жүргізетін Торғай бюросы құрамында Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатов есімдерін кезіктірді.

Орал қаласында өткен съезде облыстық қазақ комитетін сайлап, оған жнырма шақты адам енген. Бәрі шетінен зиялылар: Томск округтік соты прокурорының орынбасары Жанпа Досмұхамбетов, дәрігерлер Халел Досмұхамбетов пен Бижан Жанқадамов т.т. Оралдықтар Мәскеуде ұлт өкілдері қатысқан Бүкірресейлік съезд өткізуді ұсынған.

1917 жылы сәуір айының аяқ шенінде Міржақып Омбы шаһарында Мағжанды бұйра шаһынан еппап, мандайынан іскеді. 25 сәуір күні Ақмола облыстық алаш съезі ашылды. Міржақып оған «Қазақ» газетінің өкілі ретінде қатысты. Бар жайды Мағжанға тәптіштеп түсіндіріп айтып берген. Мұндағы съездің бұған дейінгілерінен айырмасы көп емес екені Міржақып әңгімесімен салыстырғанда аңғарылады. Әйтеуір қазаққа бір жақсылық кездесе деген үміт қой. Ақталар-ақталмасы неғайбыл. Дегенмен басты төмен сала бермеуге керек. Үмітсіз шайтан деген, кім біледі. Өз жайыңды дұшпанның әрі-беріден соң сенімен қалай бас ізескенінен де аңғарасың. Байқаған кісіге мына Ақмола съезі де біраз нәрсені іштей түйсінуге септік етеді. Орыстың осы өлкедегі шенеунік төрелері кекжиген бастарын иіңкірей ме қалай? Бұрынғыдай «инородец» деп кекірелемей, «қазақ азаматтары» деген сөзге тілінің ұшымен айтса да, маңықтапа

бастанты. Омбы әскери округының командирі генерал-майор Григорьев съезге деген іттифатын білдіру үшін барып кіріп, бақаның қолына алып дегендей, әскери парад формасын киіп, бар темір-тереегін тағынып, сықнып отыр.

Бұл кездері болашағынан зор үміт күткен ақын қатарында ауызға ілігін жүрген Мағжан құрмет-қошеметке сойша зору болмаса да, съезд тарапынан өзіне көрсетілген сенімге дән риза. Ол Ақмола облыстық қазақ комитеті мүшелігіне сайланды. Жай орын алу үшін сайланған жоқ, нақтылы учасітк алды. Оған халыққа білім беру жүйесін жасау ісі тапсырылды. Осы арада айтпай кетуге болмайтын нәрсе, – халық ағарту ісі Мағжанның ақындығымен қатар өмірінің мәніне айналды. Кейін Алашорда жайына калса да, ол бұл саладағы жауапкершілігін ешқашан нығынан түсірген жоқ. Бала оқытты, мұғалімдер курстарында сабақ берді, оқулықтар жазды...

Съезге Сәкен де қатысты. Ақмола уездік алаш комитеті төрағасының орынбасары болып сайланды. Сол қызметін атқару үстінде алаштың облыстық комитеттерін сайлау үшін ауылға аттанды.

Сөйтіп, тәжірибе жинақтала берді. Оның Орынборда Жалпықазақтық съезді ойдағыдай даярлауға пайдасы тиді. 1917 жылғы шілденің 21–28 жұлдыздарында өткен бүкіл қазақтық съезд шын мәнінде де барша қазақтың басы қосылғандай әсер қалдырды. Қарап отырсаң, оған Қазақстанның шартарабының бәрiнен өкілдер сайланыпты. Съезд өткен ғимаратта Ақмола, Семей, Торғай, Жетісу, Ферғана облыстарынан және Бөкей ордасынан келген қазақтар ықпалым заманда үш жүздің жақсылары бас қосып, Күлтөбенің басында күнде жинап құрағындағыдай, шұжырасты да қалды. Съездің қандай бағыт алатынын оның президиумынан-ақ байқауға болатын еді. Оған сайланғандар осы соңғы он шақты жылда есімдері ел құлағына сіңісті қазақ демократияшыл ұлт-жандылары еді: Халел Досмұхамбетов (президиум төрағасы), Ахмет Байтұрсынов пен Әл-Мұхамет Көпiбаров (орынбасарлары), Міржақып Дулатов пен Асылбек Сейітов (хатшылары).

Мағжан бұл съезге қатыспаса да, оның қалай өткенін ұзынқұлақтан естіді, «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 31 шілдедегі санынан оқып білді.

Съездің күн тәртібіне қойылған мәселелердің бұл қалайы жоқ. Ең әуелі делегаттар Ресейде қандай мемлекет

болуға тиісті деген мәселенің басын ашып алды. Бұл мәселе жөнінде қабылданған қарар біздің зиялыларымыз сол кездегі ең прогресшіл қайраткерлер болғанына тамаша айғақ. Атап айтқанда, олар Ресей демократиялық парламенттік республика болуы тиіс деген. Қазақстан сол федерацияға автономия дәрежесінде енгізілгенге қол қойған. Демек, Алаштың буржуазияшыл ұлтшылдары деп жетпіс жыл бойы біздің қарғап-сілеп келген ағаларымыз кеуделерін интернационалистерміз деп ұрғылайтындардан еш кем соқпаған. Ресей шаңырағының астында бірге жүріп, автономия құрамыз, орыстардан іргемізді аулаққа салмаймыз деді. Соған карамастан, өздерінің қалай ұлтшыл атанғандарын Мағжан жарық дүниеден өткенше түсінбей кетті.

Ал шындығына жүтінсек, федерация деген Ресей жағдайында тек жіберіп тарту ғой. Бәрібір билік орыстардың қолында қалады. Өйткені олар көп, көптігін істемей тұрмайды. Федерация жағдайында саны аз ұлттар қандай мәселеден болсын кемдік көретінін КСРО-ның тарихы дәлелдемеді ме? КПСС Орталық Комитетінің, Саяси Бюросында үнемі орыс ұлтының өкілдері үстемдік етіп келгенін құдайдан да, аламаннан да жасыра алмайсың.

Мұның неге өкеліп соққаны белгілі. Қазақ өз еліңде алышылыққа қалды. Патшаның ғасыр бойы істей алмағанын мен бес-алты жылда істедім деп Н.С. Хрущевтің не себепті босқанын бәріміз білеміз. Бағыда ашықарақтанып жерге тоймау, Қазақстанда шикізат қоймасы етіп ұстау саясатынан да шовинизмнің құлағы қалқып көрініп тұрмады ма?

Алашорда басшылары сол кезде бірінен соң бірін ауыстырып жатқан Ресей басшыларынан автономия сұрап ала алмады. Бұл мәселе үкімет басына В.И. Ленин келгеннен кейін ғана оң шешімін тапты.

Қазақ съезі елдің басқа да көкейтесті мәселелерін алға тартты. Жердің жайы анау, көлденең көк аттылар тартып алып жатқан. Халық милициясы, ағарту ісі, соғ, дің, ойып – бәр-барі толғағы жеткен мәселелер. Демократтармыз деп даурығатын орыс төрелері тым күрсе соларды шешіп алуға мүмкіндік берсе ғой.

Съезд сырын белгілі дегендей, орыс демократтарын шоғыртып алмау үшін жер мәселесін әділ шешуді Ресейде өткізілмек Құрылтай съезінің үлесіне қалдырды. Қазақ съезі жер жөнінде тек бір мәселені ғана нақтылы шешті. Жы-

жерінен оның байырғы тұрғындарын айыру саясатына тыйым салу талабы қойылды.

Халық ағарту мәселесі қызу талқыланды. Бұл жөнінде қабылданған шешімді өзін педагогтың деп есентейтін Мағжан айрықша жоқтаумен зерттеді. Съезд жалпыға бірдей сауаттану мәселесін дереу шешу керек деп міндет қойған. Яғни, сауатсыз бір де қазақ болмасын дегені. Бұған Мағжан білек сыбанып қатыспаққа ойлады. Кейін советтік Қазақстанда өткізілген сауатсыздықты жою науқанына Мағжан зиялылардың алды болып қатысқаны мәлім.

Революциядан бұрын көп қазақ оқығандарын бір дерт шалды. (Дәл бүгінгімізге ұқсас). Қолына қалам ұстаса, қазақша жазу деген көнеріне кірмейді. Не орысша, не татарша гүлетеді. Сөйтіп, қазақ тілі тұрмыстық тіл шеңберінде қалып қойып, әдеби тілден көрінеу қалып бара жатты. Бұл кесірі қубылысты қалайша тоқтатпақ керек? Айналайын ағаларымыз мұның да ақылын тапқан. Олар алғашқы екі класты балалар міндетті түрде ана тілінде оғу керек деген тоқтамға келеді. (Өтпегені, ағалардың бұл ақылын біз қазақ тіліне мәртебе берілгенде пайдалана алмадық.)

Енді бір сөз ақып съездің әйел мәселесі жөніндегі шешімдеріне назар салды.

Қайғыға салды кім сені,
Тыныштық жүзін керместей,
Өмір бойы бітпестей,
Зарын мәңгі сөнбестей?

«Зарлы сұлу».

Мағжан қаламынан мұндай жолдар көп тасқындалы. Енді қарап отырса, қазақ әйелінің басына төнген қара бұлт сөйлетіндей. Сейіпмегенде ше? Съезд қалыңмал жойылсын депті. Кімге тұрмысқа шығуын әйелдің өз еркі билейді. Молда неке юғанда күйеу мен қалыңдықтың екеуінің де келісімін алуға міндетті. Әменгерлікке тыйым салынады. Екі әйел ату үшін бәйбішенің рұқсаты керек. Егер ол ризашылығын бермей, айырылысам десе, еркі. Бірақ басқа ерге шыққанша бұрынғы күйеуі оны асырап тұруға тиіс. Қазақ жеті атаға дейін қыз алып, қыз беріспейді. Бұл дәстүр мықтап сақталуы тиіс.

Мағжанның көңілінен шыққан съездің тағы бір шешімі — аштыққа ұшыраған ағайындарға көмектесу шараларын

қарастырғандығы. Бауырмалдық, ігілік деп, міне, осыны айтады. Ауызбірлік жоқ бізде деп бәріміз қақсаймыз. Ауызбірлік бір-бірімізге қол ұшын беруден басталмай ма?

Съезде қазақтың өз саяси партиясын құру мәселесі қаралды. Құрылмақшы партияның бағдарламасын жасау Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне тапсырылды. Алайда бұл істің орындалуы емірқұймұшакстанд бастады. «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 5 қазандағы редакциялық мақаласында Шуран-Ислами комитетіндегі қазақтар жиналып алқа-қотан құра алмағанын, енді бұл істі бүкіл қазақтық Тәуелсіз ұйғарымы рухында жедел қозға алмайынша болмайтынын, арқаны кенге салуды қазақ елінің тағдыры шешілгені тұрған қазіргі уақыт көтермейтінін жазды. Редакция партия бағдарламасын жасауға байланысты маңызды ұсыныс енгізді. Болашақ партияға «Алаш» нысанын беріп, арғы ата-бабамыздың қалай атағанын есте ұтасак депті.

«Қазақ» газеті 1917 жылғы 21 қарашадағы санында Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов, Елдес Омаровтар қол койған «Алаш» партиясы бағдарламасы жобасын жариялады. Ол параграфтан тұратын бұл бағдарлама (программа) «бісмілтәсіні» Ресей демократиялық федеративтік республика болуға керек деген I қазақ съезі шешімін қайталаудан бастайды. Болашақ республиканы Құрылтай жиналысы, президент, мемлекеттік дума басқару көзделеді. Мемлекеттік дума – заң шығаратын орын. Ол президент пен министрлер кеңесін бақылау құқымен пайдаланады. Ресейдің барлық азаматтары шыққан тегіне, дин сеніміне, жынысына қарамай сайлау құқына бірдей ие. Депутаттарды сайлау тікелей, тең негізде және жасырын дауыс беру жолымен жүргізіледі.

Қазақ автономиясы Ресей федерациясына басқа халықтармен тең негізде енеді. Партия халық игілігі үшін қызмет етеді. Кедейлерді партия өз жолдастары деп біледі, обырларды дұшпаным деп есептейді.

Ресей федерациясында сөз, баспасөз, одақтасу бостандығы жарияланады. Жеке адамның ісіне қол сұғуға жол жоқ. Біреудің хатын несінің рұқсатынсыз оқу жазалаыды. Ешкім сотсыз тұтқындалып, айыпталмайды. Дин мемлекеттен ажырайды. Қазақтардың өз мүфтіні болуы тиіс. Халыққа қорған әскер жасақталуы тиіс. Әскери міндетін азамат өз жерінде өтеуі ләзім. Салық алу тұрғынның табы-

сына байланысты. Бай көбірек, кедей азырақ төлейді. Балаларды оқыту жөнінде жоғарыда айтылғанды қайталай келе, бағдарлама мектептік автономиялығын қамтамасыз ету талабын қояды. Үкімет мектептің ішкі ісіне араласпауы тиіс. Барлық мұғалімдер мен профессорлар қызметке сайлау жолымен тағайындалады.

I қазақ съезінде жер мәселесі айрықша талқыланды. Құрылтай жиналысы бұратаналарға әділеттілікпен қарап, жерін қайтарып беруі міндет. Олардың мүддесі толық ескерілгенше, талаптары заңды түрде қанағаттандырылғанша, қоныс аударушы келімсектерге жер бөлінбейді. Жер сатуға үзілді-кесілді тыйым салынды. Жер байлығы – орман, өзен-су мемлекет меншігіне жатады. Мінеки, бағдарламаның ұзын-ыргасы осындай. Одан қандай қорытынды туады? Ойласатын мәселе. Тарих үдесінен, осы заман тұрғысынан «Алаш» бағдарламасында ақыл жарыстырып толғайтын нәтиже жетерлік.

Біріншіден, Алаш партиясына деген бұған дейінгі көзқарасты қайта қарайтын мезгіл жетті. Алаш партиясы Ресей Кадет партиясының, Қазақстандағы тобы ретінде 1905 жылы пайда болды дейтін бұған дейінгі үстем тұжырым күмән туғызады. 1917 жылы қараша айында ғана бағдарламасының жобасын жариялаған партия, бірде-бір съезін өткізіп үлгірмеген партия, – ол қалай тумай жатып «контрреволюцияшыл буржуазияшыл ұлтшыл партияға» айналмақ?

Екіншіден, жоғарыдағы ұлтшылдықтық нәсіл де сезілмейтін, Ресейге қайтсем жағамын деп тұрған бағдарламаның қашан, қай съезде қабылданғаны әлі жете анықталмаған мәселе. Оны анықтайтын юм? Әрине, тарихшылар.

Үшіншіден, Алаш съездерінің құжаттарын мұқият зерттеу қажет. Оларды тарихтың күресіне тасталған керексіз қон-қоқыр десек, қателесеміз. Бүгінгі күндер республикалық газеттердің беттерінде әскер жасындағы қазақ балалары борышын өз жерінде атқарсын деген ұсыныс жиі-жиі көтерілсе, әйел, дін, тіл мәселелері күн күрәтпай талқыланып жатса, қазақ жерін сатуға болмайды деп Қазақстан мемлекеті Жоғарғы Кеңесі сессиясында пікірлер айтылып жатса, мұның өзі аянғы жерге тимеген мәселелеріміз бастан асатынын көрсетеді. Ендеше, өзін білемдікке салынбай, аталар мәслихатына ден қоятын мезгіл жетті.

Осындай мәселелердің бәріне қанық Мағжан, 1917 жылдың желтоқсанында Орынбор қаласына сапар ішкі. Ол мұнда зор үмітпен келді. Саяси жағдайға толық қанып алғаны келді. Кейіндер тергеушіге берген жауабында ол осы кездегі көңіл күйін былай деп баяндапты: «В октябрьские дни я был недоумевающим зрителем». Расында да, Ресейде өтіп жатқан шым-шытырық оқиғалардан адамның басы айналатын еді. Партия дегендердің көптігі сондай, аяқ сүршеді. Бір-бірінен айырып ала алмайсың маңқалыда. Ахан айтқандай, «қлайсаң заман» туды. Заң жоқ, Қорғалайтын пана жоқ. Бірігін қам қылмаса, жағдай қиын. Еште пана боларлық әрекет жасау керек. Ол үшін ұлттық мемлекет құру жөніндегі мақсатты жүзеге асыру қажет. Қай уақытта? Қалай? Міне, мұны кезекті съезд шешуі тиіс. Мағжанның Орынборға келуінің мәнісі – осы маңызды іске ат салысу.

II жалпықазақтық съезд 1917 жылғы желтоқсанның бесінен он үшінше дейін өтті. Мұнда Мағжан қазақтың талай әділдік азаматтарын кезіктірді. Омар Қарашевпен, Абайдан бел бәзасы Тұрағұлмен танысты.

Бұл съездің өткендегі біріншісінен өзгешелігі «Алашорда Ұлт кеңесін» құрды. Сейтіп, «Қазақ» газетінің (1917 ж., 14 қараша) мына «қлайсаң заманда» өзімізді қорғайтын күш керек, «Сол күшті реттеп жұмсайтын кеңес орындар керек. Біршама қазақ бірігіп, әуелі «Ұлт Кеңесі» деген орын жасау керек. Өйткені күнде өзгертін құбылмалы уақытта үнемі бас қосып съезд шақырып отыра алмайсың, – деген ұсынысы күлді өңдеп, іске асуға айналды. Ұлт Кеңесі жиырма бес мүшеден құралып, одан он орын қазақ ішінде тұратын орыс және басқа ұлт өкілдері үшін қалдырылды.

Тет арада Конституция жобасы қаралып бекітілуі тиіс деген қаулы және қабылданды. Халық Кеңесіне бұл бағытта шұғыл шаралар қолдану жүктелді.

«Съезд қызу айтыс үстінде өтті. Ішпана келіспей қаушылық орын тепті. Әсіресе Алаш автономиясын жариялау тәртібін қарау барысында съезде қатысушылар бір-бір жерге барып қалысты. Біршама облыс өкілдері автономияны дереу жариялайық десе, өзге облыс өкілдері бұл мәселеде асығыстық жасамау керек деп отырып алды. Ұлт Кеңесі алдымен милициясын құрып алысын, Түркістан автономиясындағы қазақ қауымымен ақыл қоссын, басқа ұлт өкілдерінің де келісімін алу қажет. Сол жұмыстарды

атқарып шығайық. Автономия жариялау қашпас деді. Қарсы жақ көнбеді. Өйте берсеңдер Түркістан автономиясына қосыламыз деп қиғылық салды.

Мағжан кенет бұрқ ете түскен тайталасқа қатты наздалды. Әйтеуір дес бергенде съезд делегаттары бір мәмілеге келді. Ұлт Кеңесі яки Алашорда бір ай мерзім ішінде Түркістан өлкесінде тұратын қазақтардың Алаш автономиясына қосылатын, қосылмайтындығын анықтауға міндеттелді. Олар көнбеген жағдайда қазақтың басқа облыстары ағынан автономия жарияланады, ал келісім берген күнде Алаш автономиясы құрылғаны дереу ресми хабарланады.

Ұлт Кеңесінің мүшелігіне Халел Досмұхамбетов, Ахмет Бірімжанов, Халел Ғаббасов, Мұстафа Шоқаев, Әлихан Бөкейханов, Жанша Досмұхамбетов, Әлімхан Ермеков, Мұхаметжан Тынышбаев т.б. жиыны он бес адам сайланды. Осы мәмілерге олардың кандидаттары аталды.

Ұлт Кеңесі бағыты қызметіне балама негізде үш адам дауысқа түсті (Ә. Бөкейханов, Б. Құлманов, А. Тұрлыбаев). Көпшілік дауыспен Ұлт Кеңесі яки Алашорда төрағасы болып Әлихан Бөкейханов сайланды.

Съезден Мағжан үлкен жүк артын қайтты. Халаққа білім беру туралы Міржақып Дулатов жасаған баяндама бойынша шиктылы шаралар белгіленді. Ең қиыны – қазақ тілінде оқулықтар әзірлеу. Бұл істі жатпай-тұрмай қолға алатын арнаулы комиссия құрылды. Комиссия құрамына Ахмет Байтұрсынұв, Елдес Омаров, Мағжан Жұмабаев, Телжан Шонаев енгізілді.

Сөйтіп, тегі, тарихы, мәдениеті, тілі бір, қазақтары басым Бөкей ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу облыстарынан, Ферғана, Самарқандтың қазақ уездерінен Закаспий облысының Амудария бөлімінен, Алтай губерниясының көршілес қазақ бөлісінен тұратын территориялық-ұлттық автономия жарияланбақ. Оған «Алаш» аты берілімек... Қуаныш үстінде Мағжан Көкшетау уездік қазақ съезін өткізіп келді.

Бірінші қазақ съезінде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына ұсынылған кандидаттар (жиыны 43 адам) өткен сайлауларда толық өткені Алаш қозғалысының елде беделінің күшті екендігін аңғартты. Сол сайланғандардың жуан ортасында елдің сүйікті ақыны Мағжан Жұмабаев та жүр еді.

Амал не, қуаныш ұзаққа бармады. Қырсыққанда қымыран ирідінің кері келді. Алаш автономиясын ресми

түрде жариялау үміті көтеріген сағымдай жеткізбеді. Алашорда үкіметі өзі құрылғаннан кейінгі Ресей билігінен дәмелі үкіметтерден өзін ресми тануды өтінді. Бірақ бұлардың қай-қайсысы да теріс айналды. Алашорданы Сібір автономиясы министрлер советі мойындамады. Ал 1918 жылы қыркүйекте құрылған Н. Авксентьевтің Бүкілресейлік уақытша үкіметі дейтін «Алашорда үкіметі қызметін тоқтатты» деген қаулы шығарып үлгерді.

Қылышынан қан тамып, Қолчак шықты. Ұлт Кеңесінің басшылары енді осы бір орыс адмиралынан дәме етті. Қазақтың әкімшілік-шаруашылық құрылымын үйлестіру жөніндегі Қолчактың тіке нұсқауымен ұйымдастырылған комиссияда Алашорда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейханов баяндама жасады. Баяндамасының соның мынадай мәлімдемесмен аяқтады: «...Біз мұнда бауырларыңыз есебінде келдік. Қырғыз (қазақ – Ш. Е.) халқының ойында ешбір бөлектенейін деген ниетті жоқ. Ол Россиядан іргесін аулақ салғысы келмейді. Біз – батысшылдармыз. Халықты мәдениетке баулу әрекетінде біз Шығысқа, Монғолияға қарап тазірмейміз. Біздің есіл-дертіміз Батыста. Мәдениетті біз сол жақтан, Россия арқылы, орыстардың көмегімен алмақшымыз»¹.

Адмирал Қолчак жібі қоймады. Тек қазақтардан әскер сұрай берді. Зенбірек жемтігін талап етті. Қазақ автономия ала ма, алмай ма, – оны Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы шешсін деп шідарқатты.

Бұл кезде Мағжанның жайы да мәз емес-ті. Ол алғаш рет абақты дәмін татып шықты. Түрмеде алты айдай бозарды. Жер астынан жөк шықты, екі құлағы тік шықты дегендей, Мағжанның сорына Омбыда өздерін социалистерміз деп жариялаған Үш жүз ағты партия пайда болды. Мемлекет орнының құқығын өз бетімен немеленіп алған осы партияның Орталық Комитетсымағы ақын Мағжан Жұмабаев бостандықты сүймейтіндігі үшін ұсталып қамалсын деп қаулы етеді. Сөйтіп, оқулық жазу үстінде жүрген ақын абақтыға түсті. Бұрын тұтқындағы Жақанды жаны ашып өлең жазса, енді өз мұңын шағып жырлады. «Ғазизаға», «Жан жарымды бір сүйейін түсімде» т.б. өлеңдер қапаста туған еді. Жас жан торға түскен торғайдай шарылдайды. Елің

¹ Алаш-Орда. Сборник документов. Составитель П. Мартынович. Кзыл-Орда. 1929, с. 116, 117.

сазынады. Көзіне мөлтілден жас келеді, Арқаның мөлдір бұлағынан қайта сусындармын ба деп армандайды. Балғын жан сол күйі қайғыдан өксіп сөнер ме еді, қайтер еді, егер ел намысы қайрамаса. Өзінді де, жастарды да жаны, дейді бір ойы. Сары уайымға берілме. Ой тереңіне сүңгу керек-ақ шығар. Бірақ жастар үшін қазір ой толғағынан туған күмәнді қағида қажетсіз. Жастардың ұлт ар-намысын қоздыр, құлдыққа, бұғауға деген өшпенділігін тудызы. Олар елім, жерім дегенде кеудесінен ашы айғай шығатындай етіп жаз. Ол имандай ұйыған сыр мынадай өлең жолдарына ұласты:

Не көрсем де алаш үшін көргенім,
Маған азақ ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгені.

«Сығандым».

Бұл гәжәйәп өлеңді білмей өскенімізге қалпаланамыз. Тек жұбының ететінін: ұлтжанды азаматтарды тәрбиелеп өсіруге Мағжан ұахытын дәл тауып орашды ма дейсін. *

Қаңтардың аяғында қамаланған Мағжан мамырды тауыса бір-ақ босанды. Түрменің темір есігі ашылған күні қаладан кеткенше асықты. Мамық көліне ұпты. Жайнап, жайрап жатқан дала шалғынына аунады. Ауылда жүріп, «Бірлік» қоғамы және Сәкеннің Ақмолада жүріп ұйымдастырған «Жас қазақ» ұйымы бірге қосылып, жалнықзақтық жастар съезін өткізгенін естіді.

Жастар съезі «Біз совет өкіметін қолдаймыз, тек ол бізге қысым жасамаса» деген сыңайда қарар қабылдады. Жастар ұйымы бұдан былай «Жас азамат» аталатын болды. Осы есімді газет шығару ұйғарылды. Редакторлығына Қошқе Кемеңгерұев бекітілді. Мағжан «Жас азамат» газетіне «Ғазизаға» т.б. бірталай өлеңдерін бастырды. Күз түсе өзі де қалаға бет алды. Ауылда қашпаңғы жатады. Жаз айында қазақ тілінде мұтанімдер курсы ашылады деп естіген. Бір жағы өзінің педагог мамандығын ескеріп, 1918 жылдың күз айында Омбыға қайтып орашды. Курсқа педагогика, тарих, қазақ әдебиеті мен тілі, дін пәндерінің мұғалімі болып орналасты. Басында курсанттар жатақ үймен, стипендиямен қамтамасыз етіледі деп еді, жеме-жемге келгенде қаржы оқитын үйді ұстауға және мұғалімдерін жалақысын төлеуге ғана жетті.

Дәл осы 1918-дің күзінде Омбыға арып-шаршаған, азын-аулақ қаражаты мен құжаттарын вокзалда ұриатып сарлаған бір мүсәпір қазақ баласы келді. Қаладағы жамағайындарының бірін тауып алып, сол арқылы курс үйін тапты. Бала жігітті бұл күндерде белгілі ақын Мағжан Жұмабаевтың өзі қабылдап отыр. Ауыл баласына бәрі таңсық. Мына бір қалашы мүздай киінген жас адынды көргенде ол аузын ашып, көзін жұмды. Есіне «Сұлу қыз, әсем жігіт бәрі сонда» дейтін қазақ өлеңі түсті. Үлкендеу қой көзі нұр шашып аймалап тұрғандай. Құдай бір берсе, үйші төгелді-ау. Анду мөлдір қара бүйра шашы, желбезегі кендеу келісті қыр мұрыны – бәрі жылып келін ешкімде жоқ әр береді. Көркем жігіттің келбетінен ішкі нұры төгіліп, мен ақынмын дегізіп тұр.

Ертіп келген кісі жүдеу, шоқтық киінген бала жігітті Жаманшұбардағы Сибан руынан Мұқан деген кісінің баласы. Аты Сәбит. Әкесін ертеректе жұтып қойған, жетім деп таныстырды. Өлең шығарады, шығарғандары әжептәуір деп мақтағанда, манадан үнсіз тыңдап отырған Мағжан сол жамынып: «Ә, солай ма?» делі. Жағз-жағстана ақындығының қандай мөлшерде екенін көрерміз дегені той. Әрі бай, әрі тірі тұрған әке тұсында оқимын деп, тұрмыстың қатулы жақтарының ашы дәмін татып қалған Мағжанның жетім-жауыпкерге қатты жаны ашытып, оларға қолынан келгенше көмектесуге тырысағын. Ақын қаражатысыз Сәбитке қора-қопсы тазартатын, ауыл адамы үшін түк те емес, бірақ тамғын асырайтын жұмыс тауып беруі үстіне, ерекше қамқорлығына алды.

Сәбит бұл жаны Мағжаннан бір жыл бойы тағлым алды. Оқып, білім алып қана қойған жоқ. Курста өткен сабақтарын былай қойғанда, онымен бір пәтерде тұрды. Тарихтан көзін ашып, ой көюкінегін кеңейтіп, Египет, Грек, Рим сияқты цивилизация негіздері қаланған мемлекеттердің адамзат мәдениеті іргетасын қалаудағы рөліне көз жіберді. Бұл сабақтардың қазақша конспекттерін жазғанда Сәбит Мағжанның хатшысы сияқты болып алды: кешкі уақыттарда Сәбитті өз бөлмесіне шақырып алады да, диванға қисайып жатып, орысша кітаптағы тексті оған қазақша диктовать етеді!¹

Бір жыл бойы Сәбит мұғалімнің қасында ғана емес, ақынның (және қандай ақынның!) қасында эстетикалық

¹ Мұқанов С. «Өмір мектептері», Екінші кітап. Алматы, 1955, 93-бет.

көзқарасын қалыптастырады. Мағжан шәкіртіне өзінің жариялабаған өлеңдеріне дейін оқытты. Сәбиттің өз өлеңдерін сынады. Осы тұста айтысып қалатын кездері болған. Мүмкін бұл айтыстың сипаты дәл «Өмір мектептерінде» баяндалғандай, ауыл молдасынан қара танын қана үлгерген ауыл баласының ұстазына таптық күрес ережелерінен дәріс оқуына ұқсамауы да, Сәбен кітабындағы ағымдағы саясат салқыны тиген жерлерін елеусіз қалдырып, әңгіменің төркініне үңілсек, жас талаптың жазушылық мәдениет ұызына Мағжандай ірі талант иесінің өзінен қанғанына көз жеткізесің. Ұстазы Сәбитке тіпті баспа жүзін әлі көре қоймаған туындыларына дейін оқытуының өзі қаншаға тұрады. Кез келген ақын өйте бермейді. Басылмаған шығармасын құпияда ұстауға тырысады. Мағжан Абайдың: «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден базаға» деген өлең жолдарын жиі еске алады екен. Дәрігерлер Гиппократ атын қалай сақтаса, Мағжан да Абай сөзін солай сақтайтын. Осы себепті де ол өзінің «Педагогика» сияқты тамаша еңбегін «Ұстаздық еткен жалықпас» пен аяқтайды. Сәбитке жариялабаған өлеңдеріне дейін сеніп тапсыруы ұстаздың шәкіртке деген адал көңілін білдіреді.

Мағжан мұғалімдер курсында сабақ бере бастаған күз элетінде Омбыдағы саяси ауа райы тағы да күрт өзгерді. Бұл жолы енді Қолчак төңкеріс жасап, өзін Ресейдің жоғарғы билеушісі деп жариялады. Қолчак Алашорданы үкімет есебінде танудан бас тартты. Ешқандай автономия бермейміз, сен оны желкеңнің шұңқырындай көре алмайсың деді. Ол ол ма. 1918 жылы 4 қарашада Алашорда үкіметі жойылды деген жарлық шығарды. Қолчактың самодержавиелік, қан сасыған саясаты Мағжанды әуел бастап-ақ жирендірген. «От него несло монархией» деп жазды ол кейіндер, 1938 жылы абақтыда жатып жазған түсінігіше, Мағжан «Бостандық» өлеңін сол Қолчак ұсқандас диктаторларды шенеуге арнады. Бостандық – қасиетті құс. Ол зорлық-зомбылықты көтермейді. Қандай диктатураға да ол шыдай алмайды. Ғарышқа қайта ұшып кетеді. Ал Бостандықтан айрылғанын, бақыт-берекесінен айрылғанын, Өлеңді оқығанда осындай қорытындыға келесің. Келесің де, ақынның әулиелігіне, сәуегейлігіне қайрап қаласың.

Қыбырлаған қоңыздар,
Қорсылдаған доңыздар,
Тілегін бөлді – қуан, құл,
Бостандық – тігі періште
Кетпекке ұшын ғарышқа
Ақ қанағын қомдан тұр, –

деп кектенді Мағжан. Кектеніп қала қойған жоқ. Қауіп ойлады. Ақынның жай адамған айырмашылығы – ол сезімтал келеді ғой. Кеңес халқына төніп келе жатқан қайғы-кәсіретті ол қалай сезген десеңізші. Қолчак диктатордың орнына дәл сондай жасқұйы диктаторлар келіп, Бостандық көзден бір-бір ұшып, оның салдары қандай болғанын тәптіштеп жатпасақ та жұртқа белгілі ғой...

«Дәл осы тұста Шығысқа бет бұрдық, – дейді Мағжан 1938 жылы 6 қаңтар күні жазған бір түсінігінде. – 1919 жылы қыс түсе Бөкейхановпен ақылдастық. Қолчак үкіметі қасындағы жапон консулымен байланыс орнаттық. Оған Россия баспасөзінің сол кездегі жайы жөнінде мағлұмат бердік».

Өзгесін білмеймін, «жапонмен байланысына» күмәндімін. Ежов тергеушісі тұтқынға ойына не келсе, соны істеткен ғой. Солай жазасың деп бұйырса, имашың не... Ал 1919 жылдың қысында Қолчак үкіметінің күлі көкке ұшқанын ескерсек, күмәніміз зорая түседі.

Дегенмен Мағжан өлеңдерінде Шығыстан үміттену мотивтері пайда бола бастағаны рас. Батыс, яғни Ресейден қайыр жоқ. Елге Бостандық күні енді Шығыстан келетін сияқты. Әрине, «жапон жансыз» болғандықтан емес. Алаш азаматтары сол тұста Шығыста лаулай бастаған ұлт-азаттық қозғалысының жалғаны шарни ма деп дәме тұтты. Шығыс – жер жүзі революциясының мықты резервіне айналғанын Владимир Ленин де айтқан болатын.

Төк егері, ақ гвардияшылардан да, орыс демократтарынан да біржола көңілі қалған Алашорданың қайсыбір жетекшілері наразы ойға шамды, бұрынғы райларынан қайтып, жаңа жол ізден шарқ ұрды. Мағжан қолчакшыларды Ібіліс әмірін жүргізген шірік жүрек сасықтарға теңесе, Ахмет Байтұрсынов орыс демократтары дейтіндерге саяси сенімсіздік білдірді. Қолчак құламастан алты-жеті ай бұрын, 1919 жылдың наурызында майдан шебінен жасы-

рын өтіп, қызыл комиссар Әліби Жангелдинмен жолығып, Совет өкіметі жағына шықты. Өйткені коммунистердің ұлт мәселесіне барыпша қоңір бөліп, қазақтарға көксерген автономиясын беруге іс жүзінде кіріскендері байқалды.

Былай деп ойлауға артық емес: егер Алаш құжаттарына қол қойып жүрген үш басшы: Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Тынышбаев, Халел Габбасовтар, батыс алаштарының жетекшілері Жанша және Халел Досмұхамбетовтер Ахаңның тілін алса, 1919 жылдың басында Советтерге қарсылығын тоқтатаса, алаш азаматтарының қаны азырақ төгілер ме еді, қайтер еді. Жалғыз Байтұрсыннов емес, сол кездегі ел ақсақалы Шәкәрім қажының сақтандырғаны және бар. Шәкәрім Құдайбердиев «Орыс әзір тына алмас», «Болмас па скен тайталас» деп 1917 жылдың өзінде-ақ азамат соғысы туып кетуінен қауіптенеді. Сондықтан ол орыс ақ пен қызыл боп тірескенде қазақтың бейтарап қалуын жақтаған.

Бола берсе таласы,
Екі нардың арасы,
Шыбындай ғой шамасы,
Өлмей ме қазақ алдалаң, –

деп байқас жүруге шақырады. Амал не, қарттың сөзі естір құлаққа жетпеді.

Мынадай фактіні қалай бағаласақ керек? Алашорда съездерін ұйымдастыруда мұрындық болған бірден-бір күш – «Қазақ» газеті, оның басшылары Ахмет Байтұрсыннов пен Міржақып Дулатов болды десек, тек шындықты айтқандымыз. Солшай бола тұрса да, екеуінің есімін Алашорда Ұлт кеңесінің құрамынан қорғаймыз? Неге?

Осы арада Мұхтар Әуезовтің бір наразылық пікірі еске оралаты. Алашорданың кей белсендісі қозғалысқа мыдай араласып жүрген ақын-жазушыларға сенімсіздік білдірмесе де, жоғарыдан төмен қарайтын мінез көрсеткен. Оларды «өлеңшілер» деп мысқылдайтынды шығарған.

Ахаң енді өзімен бірге барша Алаштық Совет жағына шығуына күш салды. Совет өкіметі кек сақтамаймыз, еркімен берілсе бізге қарсы соғысқан қазақтарға тимейміз, кепірім жасаймыз деп уәде беріп отыр. Енді қасарыса бермей, бағытымызды өзгертелік деп Ахаң батыс алашордашылармен келіссөз жүргізді. Өз жиналыстарында Жанша

Досмұхамбетов, тағы басқалары Аханның ұсынысын жөн көрді. Тіпті сөзден іске көшкен батыс алаш жасағы Қызылқоға түбінде ақ қазақтарды ойсырата жеңді, генерал Акутинді штабымен қолға түсірді, жүздеген жауды тұтқындады, қару-жарақтарын тартып алды.

Мағжан 1920 жылғы 5 наурызда Қырғыз өлкесін басқару жөніндегі Әскери-революциялық комитеттің мүшесі болғанын, онда Алашорда батыс бөлімінің жойылуы туралы шешім қабылданғанын естіді. Мәжіліске комитет председателі Пестковский, қазақтардан Әйтиев, Әлібеков, Аргыншиев, Бегімовтер қатысқан. Алашорда әскерін татар полкына қосыпты. Ал Алаштың көрнекті басшылары Москва, орталық басқа да губернияларға қоныстандыруды ұйғарған (елімен байланысын үзу үшін). Мағжанның сол жылы жер аударылғандардан таныстары Жаппа мен Халел Досмұхамбетовтер еді. Бұлармен араға екі-үш жыл салып, Ташкенде кезігетінін ол білмейтін.

Бұл өзгерістің бәріне Мағжан басында қуанып қалып еді, не керек, қуанышы ұзаққа созылмады. Совет өкіметі орындарында кезігіп отырғандар басым екені сезілді. Қып-қызыл белсенділер қазақтың өзінің ішінен де танаурап шыға келді. Шаш ал десс, бас алғандар Мағжанға алғашқы таяқтарын сілтеп те үлгерді.

Қызылжарда 1920 жылы мұғалімдердің советтік курсы ұйымдастырылды. Оған әдебиет пен педагогика курсынан сабақ беруге Мағжан Жұмабаев шақырылды. Бірақ көп ұзамай «Ертегі» поэмасын оқиганы үшін Кенесары мен Сыздықты дәріптеді деп Мағжанды оқытушылықтан босатты.

Ақын көңілі қулазып сала берді. Кеудесіне шер төнды. Сол 1920 жылы Мағжан жырғама жетіге шықты. Ақын жүрегі бір сұмдықтың келе жатқанын сезіп, көзіне жаппан түзде қанған моласы елестеді. Шерлі көңілден «Жан сөзі» өлені туды. Жүрек әмірін істеген ақын енді қайран: «Айға шапқаны» теріске шығып отыр. Енді «ессіз жүрегін» айыптауға мәжбүр. Жан даусы шықпағанда қайтеді?!

Енді қарап отырсақ, заулап тұрған отқа түсірген жүрегі Мағжанды еш алдамаған. Елін-жұртың сүйген жүрек әмәнда алданбақ емес. Түбінде солай болатынын ақынның өзі де сезген. Сондықтан өзіне-өзі:

«Қызымай Айға шапқан арыстан еді,
Сабиз-ай, сол жолда мері болды!» – дер ме? –

деген сұрақ қояды. Бұл сұраққа біз ақын сөзін қайталап жауап беретініміз хақ.

Сонымен бірге ақынның ендігі «күнім қараң» дегені де шындыққа айналды. Сәбит Мұқанов өзінің баспасөзде жариялаған бірінші еңбегін – «Түсімде» атты фельетонын («Еңбекші қазақ» газеті, 1922 жылғы 22 ақпан.) «Жұмбабаевтың байшыныдық сырын символикалық түрде әңкерелеуге» арнайды.

Бұдан біраз уақыт өткен соң Сәбең Қызылжардағы Совпартмектебіне оқуға түседі. Бір әдебиет кешінде Мағжан өлеңін оқуға келеді. Мұны сол кезде бағы жанып тұрған большевик Уғардың көзі шалып қалады. Уғар ақынды сахнаға шақырып алып, жұрттың көзіне үрсіп ақырады. Ол ақыруын Сәбит Мұқанов «Өмір мектептерінде» орыс тілінде айтылған күйінде келтіреді:

« – Ты, алашордынский последыш, перестань морочить голову советских людей, со своими бредово-контрреволюционными стихотворениями!.. Неужели ты не понимаешь, что твоя песня сгнета?..»

Осының алдында ғана Уғар Жәнібеков милиционерлерімен келіп, есіктердің бәріне қарулы күзет қойғызған. Өміріі дауыстар естіген. Сөйтін, әдеби кеште таптық принциптік үстемдік алуы қамтамасыз етілген.

Мағжан жанын қояр жер таппады. Қайда барса да қаңсу сөз соңынан еріп қалмайды. «Таң жауысын» деген бір өлеңі галақтай жабысып, айырылар емес. Бұл жөнінде тағы сол «Өмір мектептерінен» мынадай жолдарды оқып, жанын қасып болады:

«Бізге халық алдында Мағжанның және өзге алашордашылардың халыққа жау екендігін әңкерелеуге тура келді. Осы мақсатпен біз 1924 жылдың басында Орынборда Мағжанға әдеби сот жасадық».

Сотта қорғаушы есебінде тағайындалған Рабфия оқушысы Жәкен Сәрсенбинді залда отырғандар айғайлап сөйлестірей қояды.

Айыптаушы ролін атқарған Сәбит Мұқановтың ұсынысы бойынша сот қаулы етеді:

«1. Жұмабаев қазақ халқының, онымен қатар, қазақ халқына қамқор болып отырған Совет өкіметінің қас жауы деп танылсын.

2. Оның барлық шығармалары оқылудан алыну өкіметтен сұралсын.

3. Бұдан былай советтік баспасөз бетінен Жұмабаевтың шығармаларына орын берілмесін»¹.

Осыдан айналдырған бес жыл көлемінде уақыт өткен соң жазушының жазушыға шығарған үкімі мүлтіксіз орындалды.

Жә, енді өзін қаралағандарға Мағжашың жауабы қандай? Бірсеге айтылуға тиісті сөзін аузынан шықпай қалса, көп уақыт күпті боп, өзіңе-өзің риза болмай, респің жүресің ғой. «Өмір мектебінде» Мағжан – үндемес қаһарман. «Үсынды кара-сұр кескінмен сүзіле қарыған Уғарға Мағжан төмен қарап, жауап қатпиды»². Мағжанды сынағандар ғана сөйлейді. Ал қараланушының, айыпталушының тарапынан ешбір сөз естілмейді. Тіпті қорғалушы есебінде тағайындалған Сәрсенбиннің өзіне «соғға» сөз бермейді. Қарсы сөйлегенді басқа-кейге ұру, үнін шығармау – сол кездегі идеологиялық күрестің ең өзін ақтаған әдісі еді.

Шынында да, газеттер маңына жолатпаса, сөйлейтін мінбесі жоқ болса, Мағжан айтағын дегенін ішке бүкпегенде қайтсін? Дегенмен бауыздалған мал да тұяқ серітпей өлмейді. Мағжан дұшпандарының атын атап айтысқа түспегенмен, оларға жауап беруге тырысты. Оның «Жолдасқа», «Тонғау» өлеңдерін, «Алқа» үйірмесіне арналып жазылған «Табалдырыла» атты бағдарламасын оқыған адам Мағжанның айтыскерлік, полемистік мінезінің қандайлық екендігін аңғаруға тиіс.

1922 жылы Қазанда «Мағжан Жұмабаевтың өлеңдері» атты кітап шықты. Соған енгізілген «Жолдасқа» деген өлеңнен мынадай жолдарды оқымаз:

Эй, эй жолдас жас жігіт,
Қысу салған депірген,
Кетті ме әлде жын соған?
Аузың мұшыа көсірген!

¹ Мұқанов С. «Өмір мектептері», Екінші кітап. Алматы, 1955, 511-бет.

² Соңда, 168-бет.

Құлықтан ішін, жас жігіт,
Отан сіра түкірме.
Кетер сені сел соғың,
Басыл, жаным, көпірме.

Бір француз билігі айтқан екен: «Бывают эпоха, когда общественное мнение – самое скверное из всех мнений» деп. Мұның қазақшасы «Көп ит бір жақ, көк ит бір жаққа» саяды. Ақын жоғарыдағы қос шумақта дұшпандарының тамақ жұртқан леңірме айқайына, шексіз өшпенділігіне қарсы сермейді сын семсерін. Өзіңе тым сенімді екенсің, соншама бұлқан-талқан болып ашу шақыруың қалай? Әлде түбін шікі ме? Дұшпандарының кісілігі, ар-набаты, қулықтылығы да айтуға тұрмайды. «Жақсылық етпесең, жауың қайдан шығаданың» керіні келтіріп отыр. Бұл – қарсыластарының портреті.

«Жолдасқа» атты өлеңі сегіз шумақтан тұрады. Ұзақтау өлең. Басқа шумақтарында ақын дұшпандарымен идеялық күреске шығады. Айтыс философиялық сипат алады. Өзінің қарсыластары секілді «Аттан, әне кетті жау!» деп айқайға баспайды. Өкіметке «жоғалт көзің!» деп арыз түсірмейді. Философиялық жолдар Мағжан дұшпандарының дүниетанымын сынап, олардың жоғарыда суреттелген бет-әлпетін толықтыра түседі.

Дүниенің дінгегі,
Қарып дейсің, жаштыз-ақ,
Күнді көрмей көзгегі
Болма, жаным, жашпақ.

Бұл жолдар дорекі, социологизмнің несібін менмен тұрған жоқ па? Кіндік тұсыңа телміру, бас көтермеу – адамдық кейінтен айырылу деген сөз. Жан-жағыңа қарайламай, қызыл өңештің ғана қамып ойласаң тұмыры жарық көрмейтін жашпақтан ондай адамның несі артық? Болмыс пен санаңның ара қатысын «бөрің тұрмыс билейдіге» сипо кетсе.

Мағжан пікіріне қосылмасқа амалың қалмайды. Болмыс («бытие») пен тұрмыс («быт») ұғымдарын шатастыру тұрпайылық тұйығына әкеліп тірейтін сөзсіз. Осы тұрғыдан ақынның: «Идеал жоқ тәңірі де жоқ» дейсіңдер. Енді не бар? Доңыз ба? – деген пікіріне ден қоймай тұра алмайсың. Шы-

нында да, арманы, мұраты жоқ кісі несі кісі? Ал енді өлеңнің атеизмге қарсы айтылған тұсына келсек, мұны баяғыдай қылымс деп бағаламауға керек. Құдайын ұмытпау – бұл медреседе тәрбиеленген ақынның жеке басының ісі. Мағжан тек өз жол сорабын мегзейді. Сені нокталап, сонымен ересей де ересей, ермесең де ересей деп отырған жоқ.

«Жолдасқа» өлеңінің ендігі бір жолдары социология саласына қатысты. Мағжан елін тап-тапқа бөліп ағыстыруға өзінің қарсы екенін жасырмайды. «Тапсыз бүтін бір елмін» дейді. Әрине, бұдан Мағжан бай мен кедейді айырмады деген ұғым тұмайды. Ілкі «Шолпан» жинағынан бастап, «Токсанның тобына» дейінгі шығармаларын шын зейін қойып оқыған адам Мағжанның қазақ қауымы әлеуметтік дертін бір кісідей-ақ білгеніне иланады.

Қоғамның әлеуметтік жіктерін жіліктей алғанына еш күмән келтірмейді. Мағжан не айтқысы келген «Тапсыз бүтін бір елмін» дегенде? Міне, осыған жауап іздеуіміз керек. Мағжанның мақсаты айқын. Ел бүтіндігін, бірлігін сақтау. Онысыз да езіліп-жаншылған бодан халқын бай, кедей қылып бір-біріне айдап салып қырқыстырмау, өзгені мүлкіне көз алартқызып ниетін бұзбау. Мағжан үшін жеке тап мүддесінен ұлт мүддесі қымбат. Ол не көрсем де халқыммен бірге көрсем дейді. «Толғуында» «Мен еліме басшы емес, // Мен еліме қосшымын, // Күлкісін гүлге бөлейтін, // Жыласа бірге жылайтын», – дейді ақтарыла.

Мағжан өлеңдерінен біз «халық жауы», «қыр», «сүлің көкке ұшыр» деген адамды адамға жауықтыратын сөздерді ұшыратпаймыз. Оның жиреніп, ытырышып айтатын сөздері «доңыз» бен «қоңыз». «Үндеме, сазайын өзі тартады» дейтіні де бар. Соңғысын мен қазақы мінезден туындайды дер едім. Қазақ ішінде адамды өлімге қию ғасырлар бойы ұмытылмайтын сирек оқиға. Біреуді өлтірген кісіні өлім жазасына кесу әбден мүмкін. Сонымен бірге кісі өлімі үшін күн төлеуге де рұқсат. «Қалқаман – Мамыр» поэмасында Шәкәрім сондай бір трагедияны суреттегенде Қалқаманның руластарын тастап, батысты бетке алып қашуын үнкен айыпқа санайды. Өйткені есіл ерді ел-жұрты өлімге қиған еді.

Тіпті тап күресінің қақаған заңы бойынша да Мағжанды «халық жауы» деп айыптап, ақын жанын оққа байлайтындай негіз жоқ болатын. Мағжан ешкімнің обалына қалған жоқ. Алаш жасағында қызмет атқармаған. (Атқарғандарға Совет

өкіметі кешірім жасағанын жоғарыда айтып өттік.) Қайда жүрсе де халық ағарту ісіне қызмет етті. Қайтпаласа сөкеттігі жоқ: ол әдебіреуді жазала, жанын жаннамға жібер демеген. «Жолдасқа» өлеңінде ол тіпті дұшпанын «жаппам» деп, оған ізгілік пен жауыздықтың оқуын оқып, «жолдастың» адамдық өреге көтерілуінен күдер үзбейді.

Мағжанға тағылған көп айыптың бірі – оның ғашықтық тақырыбына қалам тербеуі. Қисынан тауып, өңін айналдырып дегендей, мұны да Мағжанды жаңа заманға жат кісі студия құралына айналдырады. Ондай жалақорларға: махаббат тақырымына тыйым салсаң, дүние жүзінде неше ақын бар, бәрі де айыпта немесе қолыңнан келсе поэзияны мүлде жаш деушілер табына қоймады.

Жастықтың яғы жастық. Ол опалаң-топалаң заманға қарай ма? Мағжан ақын жүреті де жастықтың мастығына елтіді, махаббат отының майына еріді.

1918 жыл. Ғазизбайдың үйі. Бұл үй иелерінің маңдайы басқан жалғыз қызы бар екенін жоғарыда айтылған әңгімеден білеміз. Әйелдер гимназиясының жетінші класында оқитын, екі бұрымы тоқпақтай, жайнаған көзі ескі сарғайған суреттен көрсең де күлп бүтінге дейін жаныңды жадырататын сұлу. Осынау үйдің көркі ғана емес, күллі Қызылжар көркі. Сондықтан болуға керек, оған Қызылжардың малдайалды екі бірдей жігіті ғашық. Бірі – Мағжан да, екіншісі – шынжыр балақ, шұбар төс тұқымы, Омбы ауыл шаруашылық институтының студенті Асфендияр Әмір-темір ұлы Шорманов. Көрікті, ақылды, сәнді киінетін жігіт. Заманының серісі, ерік тотайы. Сол үшін Мағжан оны «граф» деп атап кеткен. (Асфендияр мен Ғазизаның суреттері «Ана тілі» газетінің 1991 жылғы 17 қаңтар күнгі санында жарияланды. Жариялаушы Шота Уәлиханов).

Қыз Асфендиярды сүйген. Көруге көз керек жігіт. Европаша юнтен киімі қандай жарасымды. Мүдіріссіз, жатық, кішіпейіл сөзі, не айтса да жүрегімен айтатын үні құлаққа қандай жағымды. Қара мұрты, отты көзі, ойлы жүзі қандай арудың да көзін магнитке тартып әкетеді. Мағжан граф деп ат қойған. Десе дегендей. Бойына лайық бар мәнері сойтейін деген ойдан емес, тәрбиеден. Әдетке айналып кеткен. Мағжан графқа қай жағынан да ессен жібермейді. Ал аузынан шыққан сөзін естуге құлақ керек. Дүние жүз ақындарының бар өлеңі мына бір жолын қалдырмай түсі-

рін алған ба дерсің. Қыз байғұстың торғайдай жаутаңдаған жүрегін лезде арбын алатын сиқыры бар. Бірақ Мағжан ағасы, туысы. Сол сезімі басып кетеді. Ақын ағасының да «Ғазизаға» өлеңіне қарағанда, тапшықтықтан үзіліп кетейін деп тұрғаны байқалмайды. «Ғазизажан, қарашығым, бауырыма» деген жолдан-ақ «адамда – бөле, малда – бота тату» деген мәтел еске түседі. Ағасын сорлатып түрмеге қамап қойғанда Ғазизаның өгіріп жылағаны рас. Бірақ ол жылауда қазақ қызына тән бауырмалдық сезім көбірек, басымырақ.

Мағжанның махаббат жайлы өлеңдерінен жастық буы, сүйіспендік ләззаты жалын ағады. Тағы біреуінен шынайы махаббаттың мөддір сезімдеріне қанығасың. «Н-ға» атты ұзақ өлең төрт кісінің тағдырынан ақнар береді. Біреуінен Мағжанның жастық шағынан әдемі елес көз алдына келеді. Ол «Алтын мүйіз» ресторанында «Н-жанмен» махаббат отын маздатып отыр. «Н» осы Қызылжардың Қуанышев деген байының бойжеткені Жәмила деседі. Кім болғанда да, өлең кейіпкері – екі жас. Көңілдері хош. Бойжеткенді бауырына қысып сүйіп отырған Мағжанның ойына сол кездегі ел ішіне кең тарап кеткен оқиға түседі. Осы сәтте махаббат өлеңі сатиралық реңк алады. Оқиғаның кейіпкері – өзімізге таныс бөл-бағғы граф. Ақын құрбысын жеңіл әзілмен қағытады. Көз алдымызға сүйгенін (бұл жолы Әминә деген қыз) күте-күте «мұртына күректей мұт кеткен» графты алып келеді.

Өлеңнің баяндауы барысында тағы бір қымбатты ағамыз жайында құнды дерек алып серпілеміз. Графтың сарыла күткен қызы басынан бұлаңғыр оқиғаларды көп өткізген. Бұл хыт сонау Семейден ат арығып келген Мұхтар Әуезовке де белгілі болса керек. Жеңіл жүрісті қыз енді өлең кейіпкерінен проза кейіпкеріне айналады. Мұханның 1925 жылы жазылған «Кінәмшіл бойжеткені» осы ізет. Жас жазушының әңгімесінде біреуге кінә қою үшін алдымен өзің адал бол деген ой айтылады. Соловьев деген балуанмен ашаналығы қалаға жайылып кеткен қыздың бөтен қаладан келген жазушыға көңілі кетеді. Ал Мағжан талай ел қонып, жайлап көшкен жерден графтың не іздеп жүргеніне тән.

Асфендияр мен оның жігітшілігі хақында қалажың-әзілде құрбыластықтан басқа да негіз бар. Мағжанның алғашқы әйелі Зейнен Шоқан Уәлихановтың інісі Жақын төренің қызы Қадияддан туған. Ал Шормановтар ежелден хан тұқыммен ілік-шатыс. Шоқанның шешесі Шор-

ман әулетінен. Шормандарға құдандалы жұрттан қыз алған Мағжан Асфендиярға зілсіз қалжың айтса, әрине, сыйымды.

Зейнептен Мағжан Граждан атты ұл көрген. Тағдырдың жазуымен ақын үшін қымбат осы екі жан бірінің артынан бірі опат болды.

Зейнебі баладан дүние салды. Артынанша тұла бойы тұнғышы шетінеді. Бұл шамамен 1917–1919 жылдардың арасы. Мағжанның «Жан жарымды бір сүйейін түсімде» деген өлеңі 1918 жылы түрмеде отырғанда жазылған. Семьясын көруге зарығып сағынғаны бейнеленеді.

Өмір неі ұмыттырмайды? Оның үстіне аумалы-төкпелі заманға тап болды. Әлдебір шым-шытырық, қым-қуыт оқиғалар шаңы астында Зейнеп қайғысы бірте-бірте басылды, ұмытылды.

1920 жылы Омбыдағы мұғалімдер курсы Қызылжарға ауыстырылды. Курске басшылық ету Мағжанға тапсырылды. Әрі үйреншікті пәндері бойынша сабақ береді. Міне, осы кезде Мағжан жүрегін үлкен сезім білсінді. Курста математикадан сабақ беретін Гүлсім деген әйелге ғашық болады.

Бұл махаббаттың тарихы көділігі құйынды елестетеді. Далада – тақ-тақ жол үстінде оқыстан ұйтқып соғып, оқыстан тыйылатын табиғат құбылысы тәңірінің қаһарындай ма дерсің. Сол құйынға тап қалмасын. Тап қылған жанды бір тітіркендіруін тітіркендіріп жібереді. Құйынға ұшыраған қайсыбіреу шошынып, бет-аузы қисайып кеткен оқиғалар кезіккен. Ал сезім құйынға айналса ше? Мағжан мен Гүлсімнің бұл өмірде кездесуі ары кеткенде бір жыл көлеміндегі уақыттан аспайды. Екеуі күрт сүйісіп, күрт айырылысқан. Сезімдері жапағы құйындай ұйытқыған. Гүлсімнің бай күйеуі Мағжан мен әйелі арасын біліп қалып, үйін көшіріп өкеткен.

Гүлсім жаннан өткен сұлулығы үстіне тәкаппар, қол жетпейтін аспандағы ай сияқты әсер етеді екен. Шалқылған байдың еркекотай әйелі бола тұра, сонау Петербуртта педагогикалық институтты бітірген. Өзі жанды көзінше ілмейді. Міне, сол тәкаппар ару жүрегіне өлең жол табады. Бар-жоғы екі шумақ, «Гүлсім ханымға» деп аталады. Бұл өлең авторы ғашығын айта, күнге, не бір асыл тасқа теңейтін жыршыға ұқсамайды. Сұлудың сұлулығын өз жүрегіне еткен әсері арқылы жеткізеді. Соған лайық жан естімеген соны сөздер табады.

Бота көз, сиқырлы сөз, Гүлсім ханым,
Әр жерде өткізсек те өмір танып,
Кей уақыт көзіңізге көзім түссе,
Ойнайды аласұрып неге жаным?

Реті келген соң айта кетейік, Гүлсімге арналған өлең Мағжанды «Ол әйелдің теңдігін керек қылған жоқ, қойнын керек қылды» деп сыпайтын Сәбит Мұқановқа да қатты ұншан болуға керек. Олай деуге себеп – кейін тұтас бір романын Сәбит «Ботакөз» атады. Сол «бота көз, сиқырлы сөз» Гүлсім ақын жүрегінің ең бір түкпіріндегі асыл сезімдерді тұнғытып, өзіне ғана емес, әдебиетке қандай асыл жолдар сыйлатты.

Жоғарыда біз бұл махаббаттың тарихы бар дедік. Ол Мағжанның нөсер жауындай құйған керемет өлеңдерінде бұрын кездеспеген қуатпен асыл құпия сезімдерін жарыққа шығарған. Бұл тарих Мағжанның қатыгез ауыр тағдырындағы өмірден татқан аз да болса, саз сыйы. Шын бақыт ләззетін өзі ғана қаулап ішкен жоқ, соның қандай болатынын «Сүй, жан сөулем», «Төгілген шашы», «Күміс нұрлы ай» т.б. өлеңдерін арқып, кейінгі ұрпағын да байытты, адам жанының небір пәлемі рақат сәттерін сөйлетіп, рухани әлемімізді жаңа бір өреге көтерді.

Сөйтіп, шырқау бияғыне көтерілген отты сезім бірте-бірте сонды. Сұм өмір қаталдығын істеп, екі жасты аяусыз айырып жіберді. Үйреншікті ортасын тастап, Мағжанның етегінен ұстауға Гүлсімнің батылы жетпеді. Өндеткен жүрегін өзі тұншықтырды. Өлең табиғатын назік сезінетін білімді жан ақын құшағына құлап түскенмен, күйкі тұрмыс құрсауынан босама алмады. Айырылысар шақта Мағжанның ақырғы арызын өлеңмен айтты:

Жүректәр тәжірісі отлы!
Көзіңнің шағласын менен
Көшіретге бір апұлға,
Сиқырлы йадызым, теңдін!

Кәнеки, бұдан соң Гүлсімді ақын емес деңізші. Дей алмайсыз. Бір ауыз өлеңге қаншама сыр сыйып кеткен. Сұлу

¹ *Жұмбақтар Мағжан*. Шығармалары. Алматы, 1989, 464-бет

әйел ақынды жүрек тәңірісіне теңеген. Соның алдында тізесін бүтін жазынады. Мені арбап алдың. Құшағыңнан сытылып шығу маған қиын. Не де болса өзің құтқар. Жанып-күйіп барам. Тағдыр бізге қосылуға жазбапты. Мен сені сүйемін. Өмір бойы бір сен деп өтпекпін. Тек өзің жаққан отты өзің сөндір! – деп тұрған жоқ па?

Гүлсімнің жүзінен төгілген жұмақ нуры, аузындағы мұңды жыры ақын жүрегін қақ айырады. Сүйгенінің жұртында қалғанына жүрегі құрғыр сыздап шыдапмайды. «Махаббат не?» өлеңінде ол:

Махаббат – бір тікенек,
Жүрекке барып қадалар,
Бақытсыз той бұл жүрек,
Тамшылап одан қан ағар.

деп жүрсінеді. Махаббаттың тәтті уын жүрек сіміреді, сіміреді де көзден жас боп төгіледі, дейді. Ақынның сол кезде қандай күй кешкенін «Бота көзім, өлтіріп кет қолыңнан!» деген бір-ақ жол айтып тұрған жоқ па? Сол күндерде жазылған «Күзді күні», «Болса гүлсіз» сияқты шерге толы өлеңдер өксігін баса алмаған жүректен туған.

Мағжан жастық дәуренмен қоштасты. Гүлсіммен бірге бар қызығы кеткендей күй кешті. Құлазыған көңіліне бір орыс символисінің өлеңі орала береді. Өлең орысшадан өзінен-өзі тәржімаланып, қазақ тілінде сарнай ма қалай?.. «Мені де, өлім, әлдиле... Әлдиле, өлім, әлдиле» деген желдей ызылдаған сарын мазаны алып бітті. Ақыры ақ қағазға түсірмеске амалы қалмады.

ШАЛҚЫҒАН ШАБЫТТЫ ШАҚ

*Жаппаған жаз керекті адам алдым,
Отпен күн – көңісіз күз, желді, салқын.
Қуаныш, қайғыменен қатар жүрмек,
Болмайды толық минут жүзі жарқын.*

Мағжан, «Өмір».

«В начале 1921 года я переехал в Петропавловск как редактор областной газеты...»

Ежов зынданында отырып, тергеушінің иек қағуымен сүйкей салған бұл жолдардың үнік жерінде қалып қойғаны тұтқынның өзін-өзі көрсетуі: Совет өкіметіне қарсы күрестім, түркі халықтарын Жапон басшылығымен (жапон бір турақтардың Мекке-Мединесіндей) біріктіру үшін үсіт-насихат жүргізілдім деген сияқты жаттанды жала. Ал күмәнсіз шындық – Мағжан Жұмабаевтың Ақмола өңірі Қазақстан құрамында қалуына байланысты өзі редакторы болып істейтін «Бостандық туы» газеті редакциясының Қызылжарға көшірілуі, Мағжанның осы қалаға келуі.

Айырылысқан махаббаттың мәжнүндікке ұласуы шарт емес. Гүлсіммен бірге өткізген соңғы түн күтпеген жұбанып әкелді. Мағжан өзін бейне сүлемге аурудан тұрғандай сезінді. «Тірілдім» деген өлеңі сол мезетте жазылған. Кейіннен айтылған бір жорамал бойынша, өлеңнің «алашты тірілту» мақсатымен үш қайнаса сорпасы қосылмайды.

1921 жылы Қызылжарға келгенде Мағжан енді қалған аз-маз ашық күндерінің, одан соңғы азап жылдарының айнымыс серігін кезіктірді. Ол «жан жолдасынмын, өлсең бірге өлемін!» деп маңдайынан сипап жұбатқан Зылихасы еді.

1988 жылғы тамыздың он екісі, Алматының оңтүстік-батыс жағы, Астананың сол жақтағы ең шеткі үйлерінің бірі. Атап айтқанда: 9-бөлімшеден, 25-үй, 65-бөлме. Осы бір ені үш ағтам, ұзындығы одан сәл көбірек тар бөлмеде Мағжанның бәйбішесі Зылиха апай, немересі Ұлжанмен бірге тұратынын естігем. Енді сол пәтердің есігін қағып тұрмын. Басында тыюландатын едім, жауап болмады. Жан жоқ сияқты. Анырай, жолыға алмас па екенбіз? – деп қобалжи бастадым. Ол кезде Қазақ ССР Ғылым академиясы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры кезім. Әрі Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынұв,

Жүсіпбек Аймауытовтардың творчествосын қайта қарап бағалау жөніндегі Комиссия председателінің орынбасарымын. Қайта құру заманының жақсылығын тез пайдаланып қалымыз келеді. Кім біледі, «көн қатса, қалыбына түседі» дегендей, дүдәмалымыз зор. Бір кезде көрші Қытай Халық Республикасында «Пусть цветут сто цветов» деп даурықтырып, артынан шын сеніп қалғандардың жайын тапты емес пе. Өз елімізде де ұқсас оқиға болды. Хрущев әкелген жылдымық біраздан соң қатқыл аязға айналды. Сол себепті асығыспыз. Зерттеуімізді қалайда жедел аяқтап, қорытындысын Комиссияға, соңынан Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетіне табыс ету үшін ақ тер, көк тер боп, күңтүі демей еңбектенудеміз.

Осы ойдың жетегінде тұрып, есікті тым дүрсіндетіп жіберсем керек, қарем есіктен орыстың бір сары қарын тартқан әйелі шықты. Ұрсын тастай ма екен деп қинап қалып едік, тілеуін бергір, сабырлы кісі екен, мән-жайды сұрады. Біз келген шаруамызды айттық (қасымыда фотограф бар болатын).

– Қарт шешейді білем. Немересі жоқта кейде барып шайын қойып берем. Қазір, бір минут, – деп тысқа жөнелді.

Біз бұған таңырқап ере шықтық. Сөйтсек, бірінші қабатта тұратын Зылиха апайдың терезесін қағу керек екен. Терезесін қағып еді, ар жағынан үлкен кісінің өзі келді. «Ашыңыз есікті!» дегендей белгі берді. Сөйтіп есігін ашқызды. Құлағының ауырлығынан Зылиха апай есікті тарсылдатқанды естімеді.

Зылиха апай – бүйрек бет, алақан көз, бойын әлі тік ұстайтын кісі. Дауысымыз қиттырақ шығарып, өзімізді таныстырып өттім. Келген шаруамды айттым. Мағжанды түбегейлі ақтау жұмысының барысын қысқаша баяндап бердім. Бәрін бір сөзін қалдырмай естіді, түсінді. Тек қойған сұрағы:

– 1960 жылы Мағжан ақталған. Енді тек шығармаларын жарыққа шығаруға рұқсат берсе... – деді.

– Апай! Айтқаныңыз дұрыс. Бірақ Махаң екі дүркін сотталды ғой. Сіз айтқан ақталуы – 1937 жылғы тағылған айыптан ақталуы. Енді 1929 жылғы айыпты қайта қарауды өтініп, Қазақ ҚСР Прокуроры Ғалым Елемесов жолдасқа хат жолдадым, – дедім. – Өлеңдерінің де еліне, халқына еш зияны тимейді, пайдасынан басқа. Соны дәлелдеуге тиістіміз.

Зылиха апай көңілі құлазығандай:

– Тағы біразға созылады десеңші. Төрімнен көрім жақын. Мағжанымның ақталғанын көре алмай кетемін бе деп қорқамын, – деді.

Мен қазір заман өзгергенін, құдай қосса осы жылдың аяғына дейін ақынның ақталғанын еститінін айтып едім, иланғандай болды. Басын иіеп, айтқаның келсін деп, іштей күбірлеп, бетін сипады.

Зылиха апай сөзін татаршылап құрын жібереді. Әкесі Құрманбай, шешесі Жәмила – екеуі де қазақ. Тегі, татар мектебінде оқығаны тілінің ерекшелігіне әсер етсе керек. Әйел адамның жасын сұрамайды. Мен сұрауға батылым жетпей отыр еді, Зылиха апайдың өзі айтты.

– Жылым – жылқы. Мағжаннан бір жас кішімін, – деді.

Үйге келген соң жыл қайырып көріп едім, тоқсанның төртеу-бесуінде екен.

Зылиха апайдан Мағжан туралы әңгіме айтып беруді бір мен ғана сұрамаған болуым керек. Мүдірмеді. Салып алған соқпағы бар тәрізді. Сонымен тарға берді. Менің өзіме мәлім өмірбаянны баян етті. Сөзін бөлгем жоқ. Ара-арасынан мен білмейтін мағлұмат табылар деп. Расында, солай болып шықты. Менің білмейтіндерім, әрине, әлі көп. Мәселен, әкесі Бекеннің Мағжанды Омбыға жібермей молда еткісі келгендігі.

Омбыдағы мұғалімдер семинариясында Мағжан үздік оқиды. Қаражатсыз қиналып жүргенде, бір орыс байы бес жүз сом стипендия тағайындап, соны анық қылады.

– Семинарияны отличной бітірә, – деді Зылиха апай мақтаныпша.

Зылиха апай керуетінің үстінде отыр. Мен осы аядай бөлмедегі орышпаққа қонжығамын. Керует аласа. Әрі темір торлы. Отырғанда шұңқырына үйелеп қаласың. Апай тым төменірек отыр. Мен оған жоғарыдан төмен қарағандай бір түрлі шұңқырсызданамын. Бірақ амал жоқ. Бәрі үй тармағынан кесірі. Әйтеуір әңгімеңізге бөгет жасамаса жарар. Табиғи шұңқырланған әңгімеден шындық көбірек өрбиді. Зылиха апайдың не айтқанын ғана емес, қалай айтқанын да қадағалаймын. Менің бір ризашылықпен байқағаным, Зылиха апайдың мінезінде ашпанандық, ызға қайнау белгісінің жоқтығы. Ол кісінің көрген ит қорлығын ешкімнің басына бермесін. Басқасын былай қойғанда, Мағжанның туысымын

деп жүретін кейбіреулер қария намысына тиетін неше түрлі өсек-аяң жүргізеді, ақ шашты басына талай ізле-жаланы үйін төгеді. Сонда да ол өзін орнықты, сабырлы ұстайды. Қайтеді оларды? Бұлғандері сол болса... Мағжаны ақталсын. Көңілінің шуағын, бар жылылығын ол Мағжанына арнайды.

– Бейшара ақ жарқын кісі еді. Бөтенге жаманшылығы жоқ, – деп қояды Зылиха апай сөз арасында.

Ол лебізінің өзі қымбат. Жүзді нектеген ақ шашты анадан махаббат жайын қалай батылың барын сұрайсың? Тіпті бұлғи келсе, Зылиха апайға арнаған өлеңдері бар. Соған үңіл. Немересі Ұлжанға айтқан сырлары бар шығар. Айтпақшы, Ұлжаннан естіген бір жәйтті оқушы назарына ұсына кетсек, артықтығы жоқ. Карелия орманында айдауда жүрген Мағжанды іздеп барған бір жолы Зылиха апай көп бейнет көрсе керек. Орман ішінде аласып, қияқты шөпке аяғын тигізетін, лагерьді өлдім-талдым дегенде әзер тапқан. Зылиханьң өрт сондіргендей түрін көрген Мағжан жылап жіберіпті. Қазақта кездеспейтін мінез көрсетіп, Зылиханьң қан-қан балтырын күшіпті...

– Қарағым-ай, мен үшін не көрмедің сен! – деп, көзінің жасын тия алмағанда Зылиханьң өзі айналып-толғанып әзер қойғызыпты.

Зылиха апай Мағжан екеуінің тату тұрмыс құрғандығын басқа ретпен келтіріп отыр.

– «Сен» деп, жаманшылық сөзге келгеніміз жоқ, – делі өл. Сөйгті де орамалымен көзін сүртті. Жас шықпаған көзінң айналасы кенет қызара қалды.

– Мағжанға жаман сөз келтірмедім. Елу жыл Мағжанның қатыны атаудым. Мағжанға жаман сөз келмесін дедім. Бағзы біреулер: «Байға шығып кет», – деп жаңы шығыпшыды. Ондай ұятсызшыққа бармадым. Кіпкентайымнан бірге өскен Мағжанды қалай қып біреуге айырбастамақпын?

– Келін боп түскен жерім – Сасықкөл. Мағжанмен 1922 жылы қосылдық, – делі ол тағы да арғы тарихтарына оралып.

Бұдан арғы әңгіме Мағжанның көзін көрген немере інісі Ғадылша Қабарманұлының «Сүйген сұлу» атты естелігіне («Жұлдыз» журналы, 1991, №2) ұқсайды. Мағжанның Зылиха апайға арнаған өлеңдері біздің топшылауымызша төрт өлеңнен тұрады: «Сенсің, досым, жібек мінез, жібегім»,

«Е...Еа», «З-ға», «Сүйгенім анық» туындылары. Гадекең өз естелігінде бұларды бұлтартпасыз құжат есебінде санайды. Өзінің Мағжан – Зылиха хикаясын солардағы жолдармен бекітіп отырады.

Мағжанның Зылихаға арналды деген өлеңдерінің кей-бірінде әжептәуір ақындық қоспа бар. Мәселен, «З-ға» өлеңінде жас күннен бірге ойнап күлген, артынан жас-өспірімдердің достығы алғашқы махаббатқа айналады. Өсіп жүргенде балаң жігіт оқуға аттанады. Шет жерде жүргенде қыз көңілден ұмыт болады. Шет жері – Үгі-я Омбы. Сол қалаларға Мағжанның оқуға аттануы. Қыз күте-күте қайғыдан сарғайып, ақыры жарық дүниемен қош айты-сады. Ақын Зылихасының бапқұрт саудагері Мұхамедияров Хасанға ұзатылуын «өлдіге» санауы лирикалық кейіпкердің көңіл күйінің қулазуын жеткізу үшін өзінің бір тәсіл сияқты. Бұл өлеңдерге тән нәрсе – Зылихаға деген айнымас махаб-бат. Жырақта жүріп сүйгенін ұмытқанына ақын өзі кінәлі санайды.

Зылиха мен Мағжан алғаш рет 1905–1906 жылдары шамасында Қызылжар медресесінде кездескен сияқты. Бір жағынан бұлардың туыстығы бар. Мағжанның анасы Гүлсім Әшірбекқызы Құрманбаймен бауырлас. Зылиха күйеуі Хасанға Мағжанды «анайдың баласы» деп таныстырады.

Алғашқы махаббатты Мағжан баланық махаббат деп атайды. Бұл сезім ұялшақ, әрі тілге олақ. Тек әлдене күш алып ұшқан көңілдерді бір-біріне ынтықтырып тұрады. Ойша жолытқанда қыздың бетінен өпкелінің өзі дәреже. Мағжанның «З-ға» атты өлеңі сезімде өмірге құштарлық ру-хын ойпататын туынды.

Жүрсек те жұрт көзінде жай таныстай,
Жақын бір тілдеспей-ақ, хат алыспай.
Көңге көз түскенінде қызарысып,
Бір ауыз сөз айтуға бата алыспай,–

деп жыртайды пәк сезімді бала күндерін ақын.

Ор адам өмірінде алғашқы махаббат сезімі әр түрлі реңк алады. Бірінде ұмытылады. Нағыз үлкен махаббаттың басқа біреуден жолықтарыады. Кейбіреулерінің балаң сезімі оты сөне жаздап барып, қайта тұтанады. Мағжан мен Зылиха ма-хаббаты арасына сонғысым тән.

Қыз бала – ел көркі. Оң бестан оң алтыға шыққан қыз – гүл жарған бәйшешек. Кімнің де көзін өзіне тартпай тұрмайды. Зылиха да сол жасында құлпырып, көздің жауын алды. Қызылжар қазағына дейін татар әніне ғашық. Осындағы жастардың салты: кешқұрым жиналып оң шырқайды. Жесір шешесінің рұқсатымен (Құрманбай ХХ ғасырдың табалдырығын аттар-аттамаста дүние салған) олардың жуан ортасында Зылиха жүреді. Ғанипа атты көршінің қызы бар. Гармонды тартқанда ішпеген кісіні сліртпін, делебесін қоздырып жібереді. Зылиха гармон тартуды үйрет деп Ғанипаға қолқа салады. Ой, деген, ол да бір дәурен. «Ғалиябануды» қалай шырқатушы еді сол кештерде:

Аяғыңдағы итеген,
Былағары икән ұлтаны,
Сине сойми, кембе сойім,
Халия бағрәм, сылуым иркәм,
Син бит ирвен сұлтаны, –

деген тұстарына келгенде Зылиха жүрегін ұстайды. Ойткені осы тұсты шырқағанда бұйра шаш Мағжан еске түседі. «Жігіт сұлтаны» десе дегендей. Жүрегің шөлдеп тұратын сөздерді Мағжаннан басқадан естіп көрмеген.

Зылиха оң беске шыққанда толымып өсті. Бойы сырықтай болмағанмен, сұлғақ, талдырмаш. Мағжаннан бойы сәл нәстеу, ал оның көрші тұратын ұстазы Міржақынтай биіктеу. Міржақып Мағжанға орыс тілінен сабақ береді. Сымбатты жігіт. Ақын. Олеңдер жинағы шыққан деп естиді. Сол кісі жуықта Ғанипаның інісінен хат сапып, суретін беріп жіберінті. Зылиха ішек-сілесі қатып күлді де, хатты фотосымен қайырып жіберді: «Мұның не? Одан артық қандай жігіт таппақсың?» – деген Ғанипаға Зылиха дәлсеңде демеді. Тек күліп, оң қолымен нық тұсын көрсетті. Ғанипа ишараны түсінді. Міржақыптың бойы тапалдау болатын.

Зылиха жолдас қызына жүрегім бос емес деп шешпаген жоқ. Не деп шешіледі, егер жігіт сұлтаны Мағжан әлі шешуші сөзін айтпаса. Үніге оқуға аттанарыңда: «Мені күтемсің?» деді. Бұл күтуін күтті, бірақ ол хабарсыз кетті.

Осымен алғанқы махаббат жібі үзілуге таянды. Оқуың аяқтай алмай жүр дейін десе, үйіне оралыпты. Хабар-

ошарсыз. Зылиха он тоғызға шықты. Ол кездің түсінігінде бұл енді көрі қызға айналып барады. «Сарымсақтың сабағы сары деймін, жиырмаға шыққан қыз көрі деймін». Қазақ ішінде осындай өлең айтылады. Сондықтан башқұрт саудатері Хасан айттырып келгенде шешесі Жәмиләнің бір көрмеген кісіге әрі мөсқал тартқан адамға шығасың деуіне қарсылық көрсете алмады. Тағдырына мойынсұнды. Бір жағы «жігіт сұлтанына» өкпесі қара қазандай болды ма екен, кім білсін?

Бір қызығы – алғашқы махаббат жібі бұдан кейін шиыршықталып есіле берді, бірақ үзілмеді. Жүректері бір-біріне қарсы тапбалы магниттей тартыла ма, қалай. Мағжан күз мінезді, ұяңдау. Оның ессесіне тәуекелі зор. Ақыпшан өміріңсі – жүрегі. Жүрегіннің дегеннен асып кете алмайды. Сол үшін талай от басты. Бірақ кайтпеді, құдай жазған мінезі. Жүрегі мензегеннен бұрыс кетпейді. Омбыдағы мұғалімдер семинариясында оқи жүре, ауылына бара жатқан жолда жүрегі «Зылихаға қалай соқпай кетесің?» деп зарланды да тұрды.

Зылиха жігіт сұлтанын аулаға кіргеннен-ақ таныды. Үстіндегі киіген киімі семинарист формасы. Жамылғы шапан, жасыл түсті фуражка бұрынғы Мағжанды өзгертіп жіберсе де, жүрегі су ете түскеннен-ақ кімнің келгенін сезе қойды. Форма қандай жарасады өліне. Зылиха іштей опынеа да, сыр-ын білдірген жоқ. Келген қонақтың жатсынбай қарсы алды. Шай ініледі. Ызыл-ағын жоңа, юрт-шығып жүргенде Зылиха Мағжанға көз қығып тастап қояды. Екеуі де үнсіз. Бір уақта Мағжан орнынан тұрып, терезеге қарады, содан есігі ашық қалған ұйықтайтын бөлмеге көз тастады. Зылиха ернін тіетеді. Мағжан қайтуға жинала бастады.

Өстіп бұлар үздік-создық кездесіп тұрды. Бірде Зылиханьң Омбыға жолы түсті. Мағжанды көрді. Әминә Қунашевамен танысқан-ды. Сонымен бірге жүргенде жолығып қалды. Қызылжарда іркін қалған, ішін тесе жаздан жүрген сұрағын Мағжан осы жолы қойды. Сұрағының астарында сүйген жүрегіннің назы да бар екенін абайлау қиын емес-ті.

– Тегі, мәселе бұрын шешіліп қойған ғой, хатыма жауап болмады?

Лайымда әйел жұрты сөзден ұстата ма? Бар кінәні шешесіне аударсаалды. Бір жағынан шындығы да сол. О заманда әйел баланың ата-ана еркінен шығып кетуі мүлде сирек

кездесетін оқиға. Қазақ әйелінің қайғы-қасіреті ортақ. Малға сатылып жүре береді. Зылиханың сөзі дәлелді. Мағжанның өзінен де бар.

Тағы бір ұшырасу Мағжанның «Сенсің, досым, жібек мінез, жібегім» атты өлеңінде жыр жолдарына құйылыпты:

Есінде ме? Бір жыл... күздің күні еді,
Күзді күннің салқыншауы туні еді,
Жарын тастап, түнде мені бақиға
Көру үшін ізден келген кім еді?

Мұны қайталап, қара сөзбен әңгімелеудің қажеті шамалы. Паркте оңаша кездескен екі жас жүректерінің сырын айтпаса, басқа қандай әңгімелері болуға мүмкін?

Арада біраз жыл өтті. Жәй өтпепті, Мағжан мен Зылиханың тағдырларына өзгеріс енгізінті, Екеуі бірдей құдай қосқан жазларынан айырылыпты. Бұл – 1919 жыл, Зылиха – Ақмолада. Күйеуі Хасан сонда көшіп барған соң біраз уақыттан кейін қайтыс болды. Жылың берді. Зуылдап уақыт өтіп жатыр. Мағжан сол екі ортада Гүлсіммен кездесіп қалды. Жас жігіттің басына нелер келіп, нелер кетпейді. Гүлсім – тұрмыстағы әйел. Арты неге соғар екен? Зылиха қызғанады. Бірақ не шара...

Тесік моншақ жерде жатпайды. Жас жесірге көз тастаушылар табылды. Солардың бірі – Жанайдар Садуақасов. Қызылжар Совет атқару комитетінің төрағасы болып айдарынан жел есіп тұрған кезі. Ол қазақшылық жолымен шешесінің аузын алды. Дәл осы кезде Мағжан Жәмиле деген қызға үйленбекші деген хабар дұңқ еге түсті.

Мына заман бас білмейтін тағы жылқы сияқты. Қайда сүйрсіп апарары белгісіз. Мағжан өзінің былайғы өмір жолының қиындығын уайымдайды. Сол қиын жолда жасымай, ауыр жүгін бірге көтерісетін, ыстық-суығына шыдастатын өмірлік жар керек. Жәмиленің сыры бұған бимәлім. Ал Зылиха екеуінің ой-сезімдері бір жерден шығатынын талай рет байқады. Мұның өзі ерлі-зайыпты тұрмыстың қалыптасып кетуінің басты шарты деседі ғой... Мағжанға «оқасыма!» дейтінін қайтерсің. Әйел жігері ерге қайрақ. Мұндай жанға қалайша табынбассың?

Қарындасы Жамалдың ұзатылған тойында бір есте қаларлықтай оқиға болды. Тойға кешігіңсіреп келсе, мұнда

айттырып жүрген Жәмила да, соңғы кезде көңілі қулай кетіп жүрген Зылиха да отыр екен. Қай құдайдың итермелегенін білмейді, әйтеуір Зылиханың қасынан орын тандап, иықтасып отырды да алды. Мұны көрген қалыңдығы Жәмила көзіне жас толып, тойдан кетіп қалды.

Сол тойдан қол ұстасқан күйі шығып, Мағжан мен Зылиха Қызылжардан қоныс аударды.

«Қоныс аударды» деп айтуға ғана жеңіл. Екеуінің үйленуінің өзі бір хикая. Жанайларға қызын бергісі келетін шешесі Зылиханың Мағжанға шығуына қарсы. Енді не істемек керек? Қызылжарда қазақ қыздары мен келіншектерінің басын қосып, оларды қоғамдық істерге қатыстыратын, саяси көзін ашатын, ойын-сауық қоюға тартатын «Киргизклуб» деген ұйым істейтін. Зылиха осы клубқа мүше. Ол кезде жұрт оқу десе, ішкен асын жерге қояды. Ата-ана балаларын көйтсе оқуға берудің амалын қарастырады. Осының пайдасы Мағжан мен Зылихаға да тиеді. Зылихаға Орынбордан оқуға шақыру қағаз келді. Оқуға барамын деген соң шешесі рұқсатын берді. Мағжан бұрынғырақ Челябинге жүріп кеткен. Со жерде қонақ үйінде он бес күндей күтін жағады. Артыннан алтын-күміс әпкейлерін сағып, қаражат жинап алған Зылиха жетеді. Бұл жерге Мәскеуге оқуға бара жатқан заң факультеті, бір жағы күйеу бала Тәуфик Бердіғожин жетізіп салады.

Бердіғожин – Мағжанның жиен қарындасы Жамалдың күйеуі. Жамал тірі, Алматыда тұрады. Өлі күнге ақын ағасының көрген жақсылығын алғай отырып әңгімелейді. Жақсылығы – Тәуфик пен Жамалдың қосылуына тікелей қатысы бар.

Жамал – Жақия деген кісінің қызы. Ол Мағжандарға жезде болып келеді. Өйткені Жұмабайдың қызының қызына үйленген. Жұмабайдың Қойлық деген бәйбішесі, Мәрзейінеп деген тоқалы, яки екі әйелі болған. Жамал сол Мәрзейінептің Ғашия деген қызынан туган. Жамалдың сіндісі Софья – белгілі жазушы Хамза Есенжановтың жұбайы, 1992 жылы күзде дүние салды.

Қызға кім қырындамайды дегендей, Жамалды Мәуліұлы Захәрия деген жігіт айттырады. Жақия көніп қалады. Ал қызы Жамал болса, ол Захәрияны ұнатпайды. Мұны сезіп қалған жігіт жағы қызды алып қашпаққа ыңғайланады. Бірақ совет заңынан қорқады. Ақылдаспаққа тергеуші Тәуфиктен

кеңес сұрай келеді. Тәуфих, әрине, өзі көңіл кетіп жүрген Жамалға бұл әңгімені дереу жеткізеді. «Сағтан!» дейді.

Осы сөзді естіген Жамал жүгіріп Мағжанға келеді. Абыржыған қарындасына Мағжан: «Қорықпа! Еркінмен кімді сүйесің, соған бар», – деп кеңес береді. Өңгіме Тәуфих жағына ауғанда Мағжан қарындасына кесімді ақыл береді. «Тәуфих – өсті жастың бірі. Сүйсең, жолдастыққа әбден жарайды», – дейді.

Ағасы көңіліндегі сөзін дөп басты. Жамал үшін жаңын беруге даяр. Алғаш бір тойда (Қапаганов Оспанбай дегеннің) танысқанда-ақ, бұған құлай берілді. «Сен үшін жаралдым» дегенді іштей айтысатын тәрізді. Тойда «көрші» ойынында қатар отырып қалыпты. Тәуфихтың Жамалды ұнатты қалғанын сезген құрбылары оны сынамаққа кіріседі. Сұрағандарға көршісің бермесе, жігіт айып тартады. Міне, осы кезде қу жігіттердің не жазасына да Тәуфих шыдап береді. Бұл қайсарлық қыздың жүрегін еріте түседі... Екеуі де «Кирклуб» мүшесі. Концерт қойысады. Концертте Мағжан жазып берген өлеңдерден Жамал декламация оқиды. Ойын-сауық кешінен жиналған тын-тебен балалар үйіне жіберіледі. Шақыру қағазын алған кісі «ақысына» 25 сом төлейді екен.

Жамал мен Тәуфих «Ақтас» атты сауат ашу мектебінде де жиі жолығысады. Мұнда Жамалмен бірге атақты әнші Ермек Серкебаевтың шешесі Зылиха да оқитын. Бұларға Тәуфих орыс тілінен сабақ береді. Аралары одан сайын бекіді.

Жамал апай әңгімеші. Мағжанның Гүлсімге жазған хаттарын тасығанын жыр ғын айтады. Мағжан мен Гүлсім Жақия деген кісінің үйінде кездесіп жүрген. Гүлсім Қызылжардың Большая садовая көшесінде тұрған. Мағжанмен айырылысқан соң Қазанға көшкен.

Сонымен, Мағжан Челябинден Зылихасын тосып алып, Орынборға, ақыры Ташкентке бір-ақ шығады. Қатыгез тағдыры екі-үш жылдай алдардағты. Сол сол-ақ екен, шабыты ағытылған бөген суындай тасыды. Бұдан соң – Мәскеуге оқуға аттану. Әрі қарай белгілі. Ерлі-зайыпты екеуі тікелей жолсызбен жалаң аяқ жүрді. Қайтеді, бұйырмыс солай да. Зылиха жұбайына қабак шытпаған. Мағжан оған өмірі оңай болмайтынын ескерткен-тін, Бұған жары тиісті жауабын қайтарған. Жауабының әдемілігі сонша, ақын өлеңше сұраныпты. «Сенің табарыңа кірген шөгір, маңдайыма

қадалсын» деген аяғы айна-қатесіз өлең жолдарына қаланды.

«Мәңгілікке, міне, қолым беремін,
Тағдыр оған көтермекке көсемін.
Қайғылапсың, аға атар алтын таң,
Жан жолдасым, өлсең бірге өлемін!»

Бұл жолдар «...Га» өлеңінде осылай тырнақшаға алынған. «Саған жаным құрбан» деп уәде берген Зылиха сертінде тұрды. Ол декабристер әйелдерінің ерлігін он орап шатқандай ерлік жасады. Сонау ит өлген жер Қарелияға ол төңірегін он төрт рет барды. Декабристердің графиня, княгиня әйелдерін жергілікті жерлердің жаңдаралдарындай қарсылап алған оны ешкім болған жоқ. Зылихаға күш-қуат берген жұдырықтай жүрегіндегі зайыбына деген зор махаббаты, жауапты борышы еді.

Қайран Зылиха апай! Асылдың көзі екеніңіз рас. Осы хикаяның бәрін шерткенде сіз Қырымның курортына барып қайтқандай бір рақаттанып қалдыңыз. Оны мен сіздің ақ жарқын жүзіңізден, көңіліңіз әңгімеңізден түсіндім. Соның бір үшті тағы еске оралады.

Мағжан Бұғырқадан соң Қарелияға жіберілді. Атуға кесін еді, құдай иіп он жылға айдалды. Бақыт деген шексіз нәрсе көрінеді ғой. Оған да қуандық. Тірі қалды деп. Маған «кел!» деп хат жазды. Лагерьде бір ай бірге тұрдық. Қайткенмен сол кез отыз жетіден кейінгі кезден жақсы еді. Мағжанмен бірге Фетисов деген Ленинградтың профессоры ерегіні өтеуде екен. Сол иманды болғыр Ленинградтағы үйінің адресін берді. Сонда тұрып жаттым бір уақ.

– Күнкөріс жайы қызы болды ғой?

– Е, қарағым-ай, не күнкөріс дейсің. Театрда осветитель болып істедім. Біреулердің кір-қоңын жудым Мағжан үшін не істемеді дейсің. Мағжанға алты жылда он төрт рет бардым дедім ғой. Бір барғанымда қолыма бір хат ұстатты. Соңғы де былай деді:

– Мәскеуде кезінде ала алмай қалған азын-аулақ гонорарым бар, соны атуға тырыс. Конвертте расписка бар. Хатты Горькийге табыс ет. Мәскеуге барсаң оңай табасың. Дүние жүзі билетін жазушы.

Бұдан әрі Зылиха апай ұлы жазушымен жолыққанын әңгімелейді. Сөзге келмей қабылдағанын айрықша сүйсініп айтты.

– Горький тамаша адам екен. Қалып мұртын есініп қойып, танысқан хатты байыптап оқып шықты. Айла-санда басын шайқап қояды. Маған шәй әкелтті. Бір шыны аяқ шәй іштім. Үлкен кісінің алдында шәй сораптап отыруға ұялдым. Горький телефон шалып, біреумен едәуір сөйлесті. «О» дыбысын жуан дауыспен созып, анықтап айтады екен. Мағжан хатының мән-жайын біреуге түсіндіріп жатыр. «Қазақ оқушыларына – «Сұңқар жырын» аударып берінгі. Орыс жазушыларының ішіндегі ең білімпаз, мәдениеттіміз дейтін Брюсовтың шәкірті. Сол құрған Жоғары әдеби-көркем институтты бітіріпті. Келістік қой, Екатерина Павловна! – деп жаным кіретін сөздер айтты жарықтық.

Сонсоң менің қолыма конверт ұстатты. Сыртында Кузнецкая, 24 деп жазылыпты. Ар жағын өңің білсең, Мағжан босанды. 1936 жылдың 2 маусымында Қуаныштымызда шек жоқ. Бірақ, не керек, бізге көп қуану жазбаған. 1937 жылдың бітер күні ұстап кеткенде қоңіліме кобалжу кірді. Өкіптім. Мүмкін Карелия орманында жүрсе жаны қалар ма еді? Бірақ күні бүгінге дейін өшпеге қимаймын, қарағым. Құй сен, құй сенбе.

Зылиха апайдың айтуында, бақыттың дәмін Мағжан екеуі де татқан. Ол Ташкенде тұрған кез. 1922 жылдан бастап, 1923 жылдың күзіне дейін. Зылиха апай «үш жылдай тұрдық Ташкенде» деген. Онда бұл шаһарға 1921 жылдың аяқ шенінде келулері. Бұл мәселе әлі анықтауды қажет етеді.

Мағжанды Ташкенге шақыртқан Нәзір Төреқұлов. Бұлар келгеннен соң, біраздан кейін Мәскеуге қызметі ауысыпты. Мұндағы зиялы қауым қазақ ақынына құшағын айқара ашты. Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің органы – «Ақ жол» газетінде «Түркістан» атты көлемді өлеңін жариялады. Осындағы «Шолпан» журналының 4–5 және 6–7–8 сандарында жарияланған «Батыр Баян» поэмасы Мағжан Жұмабаевтың даңқын аспанға шығарды. Көп туындысы! «Сана» журналында жарық көрді. «Ақан сері» атты көлемді мақаласы, бір топ өлеңдері жарияланды.

Ташкенде Мағжан өзінің сол кездегі сирек мамандықтың иесі екенін естен шығарған жоқ. Мұғалімдер семинария-

оны түгін бітірмегендігін дәлелдеді. Жолшыбай Орынбор қаласында бастырған «Педагогика» кітабын біраз өңдеп, мұнда қайта шығарды. Қазақ балаларына арнап «Бастау-ан мектепте ана тілі» кітабын жазды. «Терме» жинағында (1925) «Балаларға базарлық» топтамасын сыйлады. Топтамаға аяқынның «Аққала», «Сылдырмақ», тағы басқа өлеңдері енгізілді.

Ташкенде жас отбасының тұрмыстары оңала бастады. Жаңа алған келіншегі алтын-күміс сырға, білезік, басқа әшекей тағынап, күншыра түседі. Қолы ашық Мағжан тапқан-таянғандарын ағайын, дос-жарандарынан аямаған.

Мағжан бұл оңірден ескі достарын тапты. Олармен бірге суретке түсті. Бір фотосуретте ортада Жанша мен Халел Досмұхамбетовтар, үшінші қатарда қолын бүйіріне таянып Мұхтар Әуезов тұр. 1921 жылғы тамызда «Қазақтардың Ленинге хатында» бір өкпе айтылған-тын. Совет өкіметі шынайы халық өкіметі болса, басымылыққа неге кілең орыстарды жібереді? Неліктен елдің жай-жапсарын, мұң-мүддесін білетін қазақ зиялылары орталыққа әкетілді? Осы қойылған сұрақ әсер етті ме, кім біледі, алаштың көрнекті азаматтары да сол кезде Ташкенде шоғырланғаны хақ. Мағжан Қазақтардың білім комиссиясына мүшелікке сайланды. Мұхтар екеуі мәдени-ағарту бағытындағы «Талан» қоғамын құрды.

Ақын жаңа достарды да түдеп тапты. Ш. Уәлиханов, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов тәрізді қазақ рухани қорын жинауға ат салысқан ғалым Әбубәкір Диваевпен жүздесті. Башқұрт, татар, қазақ тілдерінде алмасып сөйлесіп, екеуі бір-біріне үйір болып алды. Ғылым тірнектен еңбектенуден туады. Диваев ақсақал тіпті қазақ балаларының ерте замандағы ойындарына дейін қағазға түсіріп отырған. Ыждағаттылық, ұқсастылық деп міне, осыны айтады. Осындай ғалымға қолғабыс етіп көмектесуді Мағжан өзіне борыш тұтты. Ә. Диваевтың «Тарту» атты (1923) фольклорлық жинағын құрастырып шығаруға ат салысты, «Тартуға», – деп ескертеді Мағжан кітапқа жазған кіріспе сөзінде, – таза мектеп балаларының оқу кітабы деп қарау керек...»

1923 жылы Мағжан Жұмабаевтың үшінші және ақырғы өлеңдер жинағы жарық көрді. Әдебиетіміз үлкен олжаға бағты. «Жаксы сөз – жарым ырыс» деген. «Жаксының жаксылығын айт, нұры тасасыно» деген және бір сөз бар. Мағжан тұңғыш рет баспа жүзінде өз творчествосы туралы

тоғамды да жүйелі пікір есітті. Және сыншылары қандай: қазақ әдебиетінің бетке шығарлары мен жарқын үміті – Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов... Мағжан кітабына кіріспені Түркістан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің хатшысы Сұлтанбек Қожанов жазды. 1923 жылы күзде Мағжанның Мәскеу қаласындағы Жоғары әдеби-көркем институтқа оқуға түсуі сол кездегі Түркістан партия және мемлекет қайраткерлерінің, жалпы жұртшылығының ақынға деген зор ынтасын көрсетсе керек.

Біздің қолымызға Мағжанның өз қолымен толтырылған «Личный листок студента» атты құжат түсті. Листокпен танысқанда оны толтырған кіснің орыс тіліне жетіктігі және мәлдіретін түсірген жазуының әдемілігі бірден көзге түседі. Қойылған сұрақтарға ол дәлме-дәл, тұжырымды жауап қайтарып отырған.

«Жоғары оқу орнына түсерден бұрын қандай оқу орнын бітірдің?» деген сұраққа «оқуғалымдер семинариясы» деп көрсетілген. «Ол қай жерде орналасқан?» дегенге «Омек» деп жауап қайтарылады. «Бітірдің бе сол оқу орнын?» деп сұраса, «ия» дейді. «Бұл жоғары оқу орнына сізді кім жіберді?» дейтін тұсқа Мағжан: «Түркістан Халық ағарту комиссариаты мен Түркістан Орталық Аткару Комитеті» деп толтырған. Мамандығым – мұғалім және газет редакторы деп көрсеткен. Ата-анасының кәсібін сұрағанда оның түрлерін листоктың өзі атайды. «Хлебопашество», «Рабочий», «Ремесленнико», «Служащий» соғ и др», «Школьный работник» т. т. Мұның бірі де әкесінің кәсібіне ұқсамайтынықтан, Мағжан өз тарапынан «Скотоводство» деген сөз қосады.

Семья жағдайына байланыстысынд Мағжан: «Женат. На иждивении находитесь жена» деп жауап береді. Мәскеуге Зылихасын өзімен бірге ерте келген-тін. Одан кейінгі жауаптары — «партияда жоқпын», «бұратана елдің баласы ретінде армияда қызмет етуге шақырылмадым» болып келеді. Сондай-ақ 1918 жылдан ағарту қызметкерлері кәсіподағының мүшесі екенін, мүшелік билетінің номері 63414 екенін көрсеткен. Стипендия ала ма? деген тұсқа аламын, жауапты қызметкердің ставкасы 16-разряд бойынша депті. Қазіргі тұрағы: «ул. Каланчевской и Доминковской ул. д. 25/27, кв. 2-3» деп көрсетілген. Анкета толтырылған күн 12 желтоқсан, 1923 жыл. Бұл Мағжанның I курсына түскен кезі. Оқу орнының толық аты бланканың бас жағында көрсетілген: «Высший

Литературно-Художественный институт». Кейін бұл жоғары оқу орнын ұйымдастырып ашқан, оның 1924 жылы қайтыс болғанға дейінгі ректоры В. Я. Брюсов есімімен атайды. Қазақша толық аты: В. Я. Брюсов атындағы Жоғары Әдеби-лөркем институты. Тағы бір қолға түскен құжат – ақынның «і қолымен жазылған «Декларация». Бұл хабарламаның жазылу мерзімі көрсетілмегенімен, 1925 жылы толтырылғаны анық. Өйткені Мағжан II курс студентімін депті. Мұндағы қолға аударатын нәрсе – оның Қазақстан республикасынан 20 сом көлемінде стипендия алып тұратындығы. Осыны растайтын құжатың? – деген тұсқа куәлік қағаз тіркелінді. Куәлікке Бүкілодақтық Ағарту Комитеті жанындағы Қырғыз (қазак – Ш.Е.) Советтік Социалистік Республикасының өкілі Мырзағалиев пен хатшысы Қайбаддин қол қояды. Куәлік 1925 жылғы 28 наурызда жазылған. Қазақстан өкілдігінің орналасқан жайы «Ул. Воровского, Трубниковский переулок, д. 10» делінген.

Ақынның пәтері өзгерінгі. Бұл жолы тұрағы Новая лес-ния көшесі, №44, 5 бөлме деп көрсетіледі.

Студентке күнкөріс керек. Қалада әйелімен стипендияға тұру қиынға соғатыны түсінікті. Пәтер ақы, тамақ, киім-кешек шығындарын өтеуге қосымша қоз қажет. Сәтіне қарай, бұл жылдары Мәскеу қаласында Күншығыс кіндік бас-пыны ітеледі. Баена бастығы Нәзір Төресқұлов саяси жағынан Мағжанға қырын қарағанымен, шөміштен қысқан жоқ. Жағандардан қолын қаздай шығарып тұрды. Мағжанның Мәскеуле басылып шыққан тәржіме кітаптарының тізімі маған төмендегідей:

Ленин «Париж коммунасы». Аударушы Жұмабайұлы Мағжан. М., 1925; Максим Горький. «Сұңқар жыры». Ау-дарушы Жұмабаев Мағжан. М., 1924. Вс. Иванов. «Төрт шізіле». Аударған Мағжан. М., 1927.

Қан қызыл белегіңдер осы аудармалардың өзін ұлжыма болсаң бетіне иркеу еткісі келді. Біреулері кеңесті ұлауыңақым келсе, оған біз жолына қояр ма екенбіз деді. Тағы біреулері әшеңгі құлағы үшін, әйтпесе Совет өкіметіне қай бір өнегесті әңгілі бара жатыр дейсің деді... Шөң көніле, Мағжанның жаңа заманның бет ашысын түсініп білетіні көптең жұртқа тәлемді.

Мәскеуде Мағжанның екі туындыларынан жариялан-ғандарының бірі – тамаша иллюстрациямен шыққан поэ-

ма. Бұл кітапша «Мағжан. «Жүсіпхан.» Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы. Мәскеу. 1928 жыл» деп аталады.

Қайсыбір жазушы саяси даңғазы ғуламдарға мидай араласып, өзіне қосымша бедел іздеп өңмені өшеді. Сөйтіп жүріп құдай берген талантты екінші орынға ысырғанын сезбей қалады. Ысырмаған күнде қаламын саясат құрбандықтанып шалады. Ақыры, қызыл кеңірдектердің қолына айналады. Мағжан өйтпеуі былай тұрсын, мұндай көк езулердің маңайына жоламайтын. Бірақ бұдан ол, тіпті қазірде бағзы біреулер күшкілден жүргендей, өмір ағысынан қағажу қалды деген ұғым тұмауы керек. Жазушының қоғамдық-саяси қызметі оның әлдебір митингі мінбесінен қаншама рет айқайға басқанымен өлпешбеуі ләзім. Суреткер өмірге қалам қуатымен араласады.

Саяси ғулам демекші, Мағжан Совет өкіметінің қазақ ауылында жүргізген аса маңызды шараларын жүзеге асыруға білек сыбанып кірісті. Мұғалімдік курстарда сабақ беріп қана қойған жоқ. Олар үшін әдістемелік құралдар шығарды. Оқулықтар жазды. «Педагогика» кітабының екінші тақырыбы «Баланы тәрбие қылу жолдары» деп аталған. Осының өзінен-ақ ақынның қазақ халқы бөлшегінен қамтамасыз ету жолдарын көп ойланғаны көрініп тұрған жоқ па?

Мағжан «Педагогика» кітабын мұғалімдер курстарында оқыған дәрістерден құраған. Табиғат шіркін көңілі түсіп кетсе, бір кісінің басына талай тамаша қасиеттерді үйілтпеге береді ғой. Мағжан үлкен ғалым еді. Ұстаздық етуден жалықпайтын педагогтігі және бар. Мұғалімдік қызметін ол үлкен мақтаныш тұтқан. Қазақстанның революциядан кейінгі «азғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадіран орын мұғалімдердікі» деп санаған.

Кітап негізгі он бес бөлімнен тұрады. Онда дене тәрбиесі мен рухани тәрбиесінің (Мағжан «жан тәрбиесі» дейді) мәселелері жан-жақты және терең қамтылады. Еңбектің ғылыми сындарлы жүйемен, ойы мен сөзі бос шығыңдымай, үнемді, ұтымды жазылғаны сонша, оны республикамыздағы баспа ісінің балаң кезінде шыққан деген ой қаперіңе де келмейді. Мағжан кітабының Орынборда шыққан нұсқасына М. Жолдыбаев деген әдебиетші, аудармашы кіріспе сөз жазған. Міне, сол кіріспе мақаласында М. Жолдыбаев «қазаққа «Педагогика» кітабы «ішкідей», Мағжан азамат

Ноя пайғамбардай болды» деген. Бұл пікірде үлкен мән бар. «Педагогика» кітабының қатардағы оқулықтан иығы асыңқы. Қайткенде қазақ жас өспірімі осы заманғы цивилизацияның өресіне көтерілмек? Мағжанның қазақ баласына бесікке бөленулі шығынан бастап, әр қадамына көз салуы, қайтсе адам, азамат болады деп толғануы, оған деген асып-төгілген мейірбандылығы – осы сұраққа жауап ізденуден туған.

Кітапты ақын жазғандықтан, ол педагогика пәні шарасына сыймауға тиісті еді, солай болған да. Кітаптан кейде тіпті оқулық емес, көркем шығарма я публицистикалық пішіннен сөз оқып отырғандай әсер аласың. Бірақ мұнан өзгешелігі жүйеден ауытқу арқылы емес мәселені барынша терең талдап шешу, кітап қағидаларын қазақ өмірінің ішкі-сырсымен қабыстыра түсіндіру арқылы қамтамасыз етілген. Динамик ескірмейді, көнермейді. Бейне алтындай қайда апарып кетсең де, бір күні тот баспаған қанында жарқ етіп шығыпты. Мағжаннан кейінгі ұрпақ біздердің көп сөздеріміз көнеріп үлгерді. Мағжан туралы бұлай айта алмайсың. «Үлтқа тиінінен басқа қымбат нәрсе болмасқа тиісті», – деп жазады ол «Педагогика» оқулығында. Қазіргі тәуелсіз Қазақстанда біздің жеріне жеткізіп айта алмай жүрген пікірімізді ұштан, аузымызға сөз салып тұрған жоқ па? Кәні, осыны кім өтірік я асырайтқандық дей алады?

1925 жылдық аяқ шешінде Қазақстанда сауатсыздықты жою мажбүрлі жағдай беріні алады. Хат танымайтын бірде-бір қауымданыс, қамқомол, кәсіподақ, қосшы мүшесі болмасын! – деп күнделікті басынсаз үсті-үстіне дабыл ұрғылайды. «Бәрін де сауатсыздықты жою қоғамына көмекке келіңіздер!» деген ұран ақын жүрегің әсем күйдей тербетті.

Мағжаннан сөзбт бойынша, қазақ халқы сан жағынан революцияға дейінгі дәуірден едәуір кемін кетті. 1926 жылы Қазақстанның барлық халқы 6 миллион 670 мың 400 адам. Мұның Ағылтондайы қазақ. Тым құрса, осы төрт миллионнан кемін тұрса деп ойлайды. Ол үшін не істеуге керек? Не істеу керектігі аз айтылып келе жатқан жоқ. Халқы оңды-солын айыратпандай сана дәрежесіне жетуі тиіс. Мұның алғы шарты – сауат ашу. Кәзір қазақ халқының әр жүз адамының (осы мәліметтердің бәрі оқулықта келтірілген) тоқсан алтысы хат танымайды. Соның бәрине қара танытуға керек. Осындай үлкен міндет қойылғанда елім-жұртым деген көзі ашық азамат бос қарап жата ала ма?

Ақын алдымен өз нысанасын белгілеп алды. Соңы «Шолпан» жинағында «Қарағым, оқу оқы, босқа жүрме» деп жар салғаны есіне түсті. Ендеше, бүкіл елі сауатты ашайын деп жатқанда ол қалайша үякен істен сырт қалмақ? Бұған Мағжан секілді мына педагог араласпағанда, кім араластық? Ол Күншығыс кіндік баспасы басшыларына барып, ұсыныс енгізді. Оқулықсыз ешқандай сауат аша алмайсың. Үлкендерге арнап оқулық жазуға керек. Осы аса жауапты істі мойныма алып, жазуға отырсам, қарсы болмайсыңдар ма? – деді. Бәсепа басшылары бұл ұсынысты қуана қарсы алды.

Мағжан алдымен кітаптың құрылымын, жоспарын ойластырды. Оқулық қандай болуға керек? Әуелі әріпті таныстыру жолымен одан сөз, сөйлем құруға үйретуден бастау керектігі түсінікті. Бұл жөнінде бұрынғы «Әліппелердің» тастап кеткен ізі сайран жатыр. Бірақ та үлкен кісілерге арналған оқулықтың өз ерекшелігі болуға тиіс қой. Кітаптың мұқабасына «Сауатты бол!» деген ұран іспетті тақырып қойылмақшы. Сонда қара танумен сауатсыздық шын мәнінде жойыла ма? Хат таныту жолында үлкендердің саяси, тіпті тұрмыс саласындағы кей мәселеден мәдениетсіздігін жоюды ойластырса... Бүгінгі қазақ жаңа заман қорусіне ілесіп, ілгерілеуі үшін не білуі жөн? Осы сұрақтарға тапымды жауап табылса, жұрттың білуге құмарлығы, ынтасы артады. Демек, халқы хат таниды, негізгі мақсат орындалады деген сөз.

Оқулық негізгі үш тараудан тұратын болды. Әріптің, сөз құрау – бірінші тарау. Екіншісі – саяси білім негіздерін таныстыру. Үшінші тарауы тұрмыс, шаруашылық саласынан бүгінгі заман деңгейін шолып өтуге арналса... Қала берді, протокол, өтініш жазу, почтамен ақша жіберу тәртібін үйрету артық емес. Қазақ шаруасы сондай ұсақ-түйекке дейін білуге зор. Қысқасы, қара дүркін десең де, жан-жақты білім беретін кішігірім әмбебапқа ұқсас, миға тез тоқпн алатын құрал жасалуы қажет.

Мағжан кітапты бастап кетті. Әріп танытқанда қазақтың өз өміріне тән түсініктерге жүгінді. Сонымен бірге ағартушылық мақсаттарды да ұмыт қалдырған жоқ. Сөз құраудың өзінде: барлық халық хат танып, сауатты болса, саналы болар, бұқара халық оқып өнерленсе, тұрмысы түзеледі деген сияқты пікірлерді оқушы құлағына алдымен құюды жөн көрді.

Мағжан саясат сөздерін халықтың мақал, мәтелдерімен тұрдықтап отыруды ұмытпады. Ежіктеп оқи бастаған кісіге өзі талай естіген нақыл: «Арпа, бидай ас екен, алтын, күміс тас екен» немесе «Қонақ келсе ет пісер, ет піспесе бет пісер» деген тәрізді туғанның таныс сөздер етене жақын екендігін ескерді.

Бұдан әрі автор республикадағы сауаттылықтық жайы, халық ағарту жүйесіндегі қазақ, орыс мектептерінің және олардағы оқушылардың саны туралы мағлұматтар бере отырып, жаңа үкіметтің декретінен үзінді келтіреді: республиканың 8 бен 50 жас аралығындағы оқып, жазу білмейтін барлық адамға ағ таанып, жазу үйренуге міндетті.

Бұл тарауды Мағжан қазақ алфавитін толық игерумен аяқтап, бұған дейін басталған бірсыпыра әңгіменің ерісін кешпей түспек. Саяси мәдениет дегеніміз не? Ол неден басталады? Оған тұрып, өмір сүріп отырған елдің қоғамдық-саяси құрылысын қанық білуден. Мемлекеттік өкімет орындарының төменнен жоғарыға дейінгі сағылары, партия, кәсіподақ, комсомол, пионер, кооператив, қосшы ұйымдарына дейін түгел түсіндірілуі тиіс. Шаруашылықтың түрлі саласын өңімелеткенде дүниежүзіндегі алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесін айтуға керек. Қазақ – мал баққан ел. Мал күтімін біледі. Сонай бола тұрса да, бұл салдан сапа жағынан артта қалып отырғаны көзге ұрады. Мәселен, қазақы сиыр жылына 30–50 шелектен артық сүт бермейді. Ал Дания елі әр сиырдан жылына 200–400 шелек сүт сауады. Осы сияқты басқа түліктердің әрқайсысының сапа көрсеткіштерін келтіру керек. Қазақтың бір бөлегі егіншілікпен шұғылданады. Оларға да әр даялды жаңа агрономиялық тәсілдер тұрғысынан түсінікті етті жеткізсе...

Қазақ тұрмысының қайта жарайтын мәселелері бастал алады. Ауылға медицина келгенше, бірқатар ауруларды емдеу жүйесін білгір дәрігердің кеңесін берген мақұл. Тазалық пен денсаулық, айелдің босануы т. б. тақырыпта да дәрігерлік кеңес өте-өте қажет.

Қазір халық арасында Абай мен Ахметтің сөзі өтімді. Қай қазақ болсын олардың кеңесін ұйып тыңдайды. Ретті жерінде осы ұлы адамдардың ойлы сөздеріне оқушы назардан аударса.

Осындай жоспар сызған Мағжан жұмысын ауырлатып алды. Дегенмен елінің таспырық сауатсыздығын,

қараңғылығын жоюмын деген идея оған қанат байлағандай Уақытпен санаспай, шаршап-шалдықтым демей, ол күндіз түні сарғая еңбектеніп, ойындағысын түгелімен жүзеге асырды. Оқулық қолжазбасын баспа белгілеп берген мерзімге үлгеріп табыс етті. Сөйтіп, 1926 жылы Мәскеудегі «Кеңес одағындағы күндік баспасынан» 20 мың дана тиражбен «Сауатты бол!» оқулығы жарық көрді.

Мағжан оқулығы Қазақстанға кең тарады. Өшпейтіндік бір өлеңі баспа жүзін көрсе, бас салып етегінен жармаса түсетіндер бұл жолы үн шығармады. Мағжан тұрмеге қамалатын 1929 жылға дейін оқулығы төрт рет, бұған дейін қазақта болып көрмеген тиражбен басылды. Соңғы рет «Сауатты бол!» оқулығы 1929 жылы «түзетіліп, төртінші басылуы» деген ескертүмен шықты. Редакторы: Токтабайұлы Кәрім.

Мағжан оқулыққа жаңа тарау енгізді. Қазақтың жаңа графикасы енгізілуіне байланысты кітаптың аты латын және араб тілдерінде қайталанды. Оқулықтың соңғы бөліміне латын әріпмен жазылған Қожанақыр әңгімелері, мақал, мәтелдер берілді, жаңа графиканың оқылуы араб жазуымен түсіндірілді, методикалық нұсқау берілді.

Оқулықтың титул бетінде ең жоғары жағынан ірі әріптен «Главполитпросвет. Всероссийская чрезвычайная комиссия по ликвидации неграмотности» деген сөздер жазылды. Оның астынан араб және латын әріптерімен автордың аты-жөні «Жұмабайұлы Мағжан» деп көрсетілді. Лениннің суреті, қазақ тұрмысына байланысты суреттер (жылқы, атты қазақ, қозысын емізіп тұрған саулық қой, ауыл маңында жүйіліп жүрген үйірлі жылқы, тымас киген қазақ) штрихпен орындалған. Қазақ көзіне жаңалық құбылыстан ұшып келе жатқан аэроплан «әуе кемесі» деген атпен берілген. Газет оқып отырған тымасы қазақ та ауыл үшін жаңалық.

Төртінші басылымда өлеңдер оқулық тақырыптарына орайлас іріктелгенін көреміз. Мәселен, «Май мейрамы – еңбекшілер мейрамы» деген мақала мен Ленин портреті арасында орақ-балғалы ту ұстап келе жатқан халықпен бірге, Жүсіпбек Аймауытов аударған «Интернационал» гимні «Еңбекшілер ұраны» деген атпен берілгені. Қалыңмалды жою жөніндегі қауымы, неке кино тәртібі т.б. әйелдерге қатысты материалдар тұсында сол кездегі белгілі ақын Шолпан Иманбайқызының «Жолаушы мен әйел» атты үлкен өлеңі

басылды. Қазақ совет ақындарынан Мағжанға Бейімбет Майлин поэзиясы қатты ұнаған тәрізді. Би-ағаның «Әйт, шу, ала атым», «Жаңбыр күні», «Ертеңгі ұран», «Егінші», «Кеңес тобына» өлеңдері шынында да оқулықта қозғалған еңбек, ауыл тақырыптарына орайлас. Өз өлеңінен Мағжан «Қарындасты» жариялаған. М. Жұмабаевтың 1989 жылы шыққан жинағында «Қызметтегі қарындас» деген атпен берілген бұл өлеңде қазақ әйелі тағдырындағы жаңа өмір желген қуанышты жаңалықтар жырланады.

Алғашқы оқулық нұсқасында Ленин қайтыс болғанша сөйлеген Бухарин сөзінен үзінді келтірілген еді. Мұнда Бухаринді кездестірмейміз. Ол Мағжанды бір сөзінде әдейі бұрмалап, техниклық прогрестің жауы етіп көрсеткен болатын. Оның үстіне бұл кезде Бухариннің жұлдызы да қуып тарта бастағаны мәлім. Сталин жөнінде оқулықта бір ауыз сөз жоқ. Тағы бір көңіл аударатын жәйт – партияның сол кездегі ролі дұрыс көрсетілген. «Жұмыскер табының саяси күресінде Коммунист партиясы жол басшылық қылады» деп жазылған.

Басқа сызбалардағы секілді, ақпарат мәдениеті деген де болады. Шет елдің газеттері егер бір жаңалық туралы хабар беретін болса, айталық, университет ашылғанын жазса, міндетті түрде бұл саладағы жаппы хал-ахуалдан мағлұмат келтіреді, яғни елде бұрын қанша жоғары оқу орын болғанын айтады. Біз бұған ташырақп: «Міне, баспа мәдениеті қайда!» дейміз. Енді қарасақ, қазақ баспасөзінде мұндай мәдениеттің үлгісін өз ағаларымыздан үйренуіміз керектігіне көз жеткіземіз. Мағжан оқулықта қай мәселе жайында жазса да, диаграмма, нақтышы көрсеткіштерсіз аяқ баспайды. Партия жөнінде әңгіме болса, Қазақстанда қанша коммунист, олардан қазағы қанша т. т. анық көрсетіледі. Осы сияқты мәліметтерді басқа да қоғамдық ұйымдар бойынша кезіктіреміз. Мектеп саны, малдың әр түлігі қанша – бәрін алпақат қондырып береді. Қазақстан малының өсіп-өнуі деген диаграммадан біз 1926 жылы республикада мал саны 1917 жылмен салыстырғанда сегіз миллион бас кемігенін байқаймыз. (Бұл диаграммаға Қарақалпақ, Сырдария, Жетісу көрсеткіштері енгізілмегені ескертілген.)

Оқулықтағы кей мақалаларға автор белгілегенде Мағжанның кімге іш тартқанын аңғару қиын емес. Мысалы, Смағұл Сәдуақасұлы, Нығмет Нұрмақұлы мақалалары

маңызды тақырыптарды қозғайды. Әйел мәселесі жайына бір мақала авторы — Сара Есқызы Смағұл Сәдуақасұлы «Кооператив» мақаласында қазақ елінің шикізат өндіруі оның отаршылдық халін бекіте түскенін қарапайым шаруаға түсінікті тілде баяндайды. Смағұл ағаның мына бір қыпжыла айтқан сөздері қазір де маңызын жойған жоқ сияқты:

«Қазақтың көбі мал бағады. Егін егін күн көретіндер де бар, Қазақстан байлығының көбі малда. Малдың сүтін қазақ ас қылады. Терісін киім қылады. Бірақ осының бәрін ұқсатып істеп отырған жоқ. Қазақ шикі терісін саудагерге бір теңгеге сатса, сол терісін саудагерден былғарыдай он теңгеге қайта сағып алады. Қазақ қойының жүнін саудагерге бес теңгеге берсе, сол жүнді мата (кездеме) болып тоқылғанда жүз теңгеге алады. Қазақтың көретіні солғы залал. Барлық дүниө саудагерлердің қалтасында қалады».

Бұл жолдарды оқығанда еріксіз Қазақстанның соңғы жылдардағы халі еске түседі. Смағұл Сәдуақасов жазғаннан бері Қазақстанның шикізаттық база есебіндегі ролі артпаса, кемімеген деген қорытындыға келесің.

Мағжан оқулығы өзіне жүктелген тарихи міндетті абыроймен атқарғанын бүгін ұстазға деген алғыс сезіммен атауымыз керек. «Сауатты бол!» ұраны кезінде ойдағыдай орындалды. Қазақ халқы кейінгі жылдардың ауыр сынына төтеп берсе, еліміздің басқа халықтарымен терезесі тең болып, «қазақ» атын сыйлайтын, қадір тұтатын өреге көтерілсе, бұған халқын сауатты етіп, жарыққа шығуына бағалы үлес қосқан Мағжанға көп-көп қарыздар екенімізді әрқашан жадымызды ұстауға тиістіміз.

Мағжан Мәскеу қаласында үлкен мағыналы өмір сүрді. Оқу оқу, жаңа өмір процестеріне үңіліп, дүниетанымына өзгерістер енгізу, көп нәрсені қайта қарау замана үніне үн қосуға жетектеді. Жаңа шығармалар тударумен бірге педагогикалық қызметінен мұнда да қол үзген жоқ. Астанадағы Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университеті оны қазақ тілі мен әдебиет пәнінен лекция оқуға шақырды. Қалай бас тартпақ? Жастардың бүгінгі бағыт-бағдарының қандай екенін білу міндет. Жастар алдындағы ұстаздық парызын өтеуі керек. Брюсов институтында оқытын шетінен білімдар, зор тұлғамалардың айтқандарын жеткізіп айтып бере алса, соның өзі қаншалық»

Міне, университет аудиториясында бидай өгді, аққұба, бұйра қара шашты жас жігіт анда-санда тамағын кенеп қойып, лекцияны бірден бастап кетті. Қазақ студенттері осыз да жақсы көретін ақынның дәрісін ұйып тыңдайды. Қолында бір жапырақ қағазы жоқ. Сөйте тұра, судыратып қағаз оқып тұрғандай сөйлейді. Айтайын деген ойын кестелеуге мүдірші, сөз іздеп уақыт оздырмайды. Студенттер өлең оқығанына титтен күштар. Қай ақын өлеңі болсын – орысы ма, қазағы ма, татары ма, бәрібір жатқа соғады. Және өлеңді оқу мәнерін айтпашы. Артыстан бір кем соқпайды. Тыңдаған адам бір жасап қалады.

Күре старостасы – ашса бойлы, дембеліне келген шүкірек көз қазақ жігіті. Кейін өзінің сүйікті ақышы әрі лектора туралы естелік жазатын Бейсенбай Кенжебаев. Ол қазақ әдебиеті тарихып сонау көне заманнан бастау керек десе, сол үшін ондаған жылдар бойы күресе, бұл жас кезіндегі сүйікті ұстазының айтқандарына кәміл сенгендік еді. Жас кезде жадың қандай қағып алғын, Мағжанның лекциялары оған зерттеушінің ұшы-қиярымыз кең өрісін сілтеді.

«Адам – жаңашыл: жаңа үстіне жаңа тілейді, жаңадан жашаға күмір келеді; адам – әсемшіл: әсемнен әсем, сұлудан сұлу таңдайды»¹, – дейді екен Мағжан.

Адамзат көшінің бір орынды сарыжұрт қылмай үнемі ілгерісуге, өзгеруге ұмтылған қасиетін қандай деп басқан қазақ ақышы. Өтсең, талай білікті ойлары өзімен бірге кетті-ау! Бұған да шүкіршілік. Бейсекең сияқты көретен ақсақалдарымыз асыл ойдың сынықтарын болса да, келесі ұрпақтарға мұра ғып қалдырып кеткендеріне.

Бейсекең 1925 жылы тамыз айында «Еңбекші қазақ» газетіне өзінің «Абай» атты көлемді мақаласы басылғанын, оның жазылуына тікелей Мағжанның әсері болғанын, тіпті құрылымын оқытушысының айтқан жобасымен жасағанын, «Абай ақын ба? Қандай ақын? Кімнің ақыны? Нені жырлады? Қалай жырлады?» деген сұрақтар қойып, оған өзінше жауап бергенін нын жүректен шыққан алғыс сезіммен еске түсіреді.

Профессор Бейсенбай Кенжебаев Қазақ мемлекеттік университетінде сабақ бере жүре Мағжан есімін студент қауымы ретін тауып таныстыруды өзіне міндет санағаны

¹«Лениншіл жас» газеті. 1989 жыл, 4 қаңтар. «Ұстаз»

енді белгілі бола бастады. Мағжан өлеңдерінен, поэмаларынан үзінділер оқып, жиырмаасыншы жылдардың бас кезіндегі өмір сүрген ақын-жазушылардың творчествосінен диплом жұмыстарын жаздыртып, қалайда қазақтың жасөспірім буынының Мағжан өлеңінен ауыздануын қарастырған. Бейсекең өзінің шәкірттерінің бірі, жазушы Нөгербек Мағзұмовқа бір күні өзара сырласқанда лириканың пайғамбары Мағжан Жұмабаев еді ғой деп күрсіне әңгімелей отырып, «Білем анық жанға жайлы май сұлу» деп басталатын өлеңін рақаттанып оқып береді. Мұны естіген Нөгербек жұлып алғандай:

— Мақсұтбек Майшескиннің «Бәрінен де сен сұлуына» ұқсайды, айнымайды ғой сонан! – деп таңырқапты.

Бейсекең тағы күрсініп, қолын сермейді.

— Е, олай-булай дерің бар ма?! Мақсұтбек Мағжанға еліктеп жазған ғой.

Нөгербекпен бір әңгімесінде Бейсекең дүниеде не көп, кітап көп, бірақ соны тауып алып, оқи білу керек дейді де, тағы да Мағжанды еске алды. «Мағжан көп оқитын еді, талмай ізденетін. Бірде Мәскеуде дәріс алып жүргенімізде «оқырлық, тұшынарлық қолыма ештеңе түспей жүр» деп қыжылғаны бар»¹.

Мағжанның жастардан тапқан достары бірі қасында қалып, бірі сытылып кетіп жатты. Кей сақсық ойлағандары үнсіз қарасын өшіреді. Қайсыбіреуі таптық саясатты ұстанам деп өзіне тап беруді шығарды. Қырсық шалғанда, кей інісін қатыпез таздыры жұлып әкеледі. Уақыт өткен сайын «жалғыз қалдым бақсының моласындайға» ұшырап барады. Бернияз Күлеев қандай ігі жан еді. Ол жиырмаасыншы жылдардың басында Қазақстан үкіметінің Қазан қаласындағы баспа істері жөніндегі төтенше өкілі болып істейтін. Бернияз шын жақсы көрген кісісінен ештеңені аяпбайтын. Мағжанды сүйікті ұстаына санайтын ол «Мағжан Жұмабаев өлеңдері» атты жинақты бастыртуда ерекше қайрат көрсетті. Кітап бастыруға «қаражатты шеттен алдыртуға» дейін қолғабыс етті. Жинақ кіріспесінде бұл жөнінде сіздей-тегідейлі айтылған.

Не керек, туған бауырындай көріп жүрген, болашағынан зор үміт күттіретін осы ақын інісі аяқ астынан қанға батты.

¹«Ленин туы» газеті. 1989 жылғы 25 шілде. «Самалдай сұлу жарды сиқырлап...»

Бұл — кезінде қыруар елдің жағасын ұстапқызған оқиға. Жас ақын Зейнет Ахметова деген татар қызын сүйеді. Қыз да Берниязды жанғадай жақсы көреді. Бірақ екі жастың мақаббаты етсіздікке ұшырайды. Қыз әкесі бұлардың қосылуына рұқсаттан бермейді. Екі жас бір-бірінен айырылғанша, өліп тынуды артық көреді. Ауыр қыза жанына батқан Мағжан «Берниязға» деп аталатын өлең жазды. Әрі жас досының әрі нәзік сезімді сыршыл ақынның өліміне қатты қайғырған күй келті.

Бернияз — Абайға, Мағжанға көп сілкеткен ақын. Тақырып туластығын былай қойғанда, «у жайылды қаншама», «өмір уы бойға таралған», «өз өміріме өзім тәңір» деген жолдардан-ақ жас ақынның поэзия ауышының қай шаңырағының астында жиі қоныстайтындығын аңғару қиын емес. Яғни, сұм замандарынан у ішкен тек Абай мен Мағжан ғана болмағаны...

Өзінің тіңді басып, сөзінді сөйлейтін інілерінің қасында жүргені — арбаңның зырлағаны. Сен — алдыңғы доңғалақ. Інілерің — артқысы. Сөйтін, өмір жолында көңіл тоқ, зарлай бер. Әттең, сол жолдың ой-шұңқыры көп. Бір күні арбаңды шоңдотқан та кетуі. Бірге тұмаса да туған інісендей көретін Бернияз қыршынданан қиылғанда Мағжан дәл өстіп арбасынан бір доңғалағы күшшегінен үзіліп, шоңдотпанын сезінді. Көп уақыт отынып, «қан!» деп ернін тістелеп, ауыр күрестің, өзіне-өзі келе алмай жүрді. Сол ішкі осер сыртқа теуіп, Бернияздың өліміне бағыпталған өлең, мақала туғызды.

«Біраз өлеңдері басылған соң-ақ, оқушы оған жалт беріп қарап қалған еді, — деп еске алды ұстазы шәкіртін. — Екінші зор еді. Оның екіндерінде әдебиетіміздің ескі екпінге төңкерістің әсерімен жаңа күш қосылған сықылды...

А деп бұл қалам ұстап шыққанда өянған үмітіміз біржола бекіп еді. Бернияздың әдебиетіміздің берік бір бағанасы болуына сеніп едік»¹

Мағжан басқа шәкірттерін ойлады. Олардың арасында, құдайға шүкір, әдебиеттің жүтін болашақта арқалай алатындар бар. Мына Бейсенбай әдеби сылта бейім. Сырт жуас көрінгенмен, ішкі дидегі емес. Анау Отебай Тұрманжанов. Сырлы өлеңнің сырын ұққан сирек жас талаш. Олардың көрер күні қандай болмақ?

¹ «Ақ жол» газеті. 1923 жылғы 23 ақпан.

Мағжан жастарды болашағым деп сүйді. Ұстаздық құрып, бар білгенін олардың ойына, жүрегіне сіңіруге ұмтылды. Кейін шәкірттерінен жағасына жармасқандары болса, оларды бір құдайға тапсырды. Бірақ жастардың бәрі бірдей ұстазын сатып кеткен жоқ. Бейсенбай Кенжебаев айқай-ұйқай науқандарға қосылмады. Заманы теріс қарады дегенді желеу етіп, Мағжаннан сырт айналмады. Өтебай ресми сыпның Абайша, Мағжанша жазады дегеніне селт етпегені былай тұрсын, қайта бұған иштей қуанды. Сыршын өлеңін үдете түсті. Бұл бағытта еркін адымдай берсе, көңілі жүйрік, көз аясы кең жас талап әлде қай деңгейден шығатын еді. Бірақ 1937–1938 жылдары қазақ зиялыларына тиген сталиндік індеттен қашып құтыла алмады. Енді қанат қаққан жас бұлбұл темір торға түсті. XX съезден кейінгі аз күн жылымықта ақын айдауда жүргенде жазылған «Иткөйлек» өлеңін табыстан, ел-жұртын бір сілкітті. Кінкентай ғана елеусіз дерлік оқиға: лагерьде жүргенде елден сәлемдеме келеді. Жәшік ішін ашып жібергенде елдің дәм-тұзымен қатар, бір құрғақандай көйлек шығады. Сөйтсе, баласының «иткөйлегі» екен. Міне, осы шағын детальдан зор мәнді өлең туады:

«Мынау саған балаң иенкен иткөйлек!»
— Дегің ырым ғын төбәрік ет, көзің сүрт.
Жапырақ гүл, жас иіс бұл иткөйлек,
Көп нәрсені көзіме айтып тұр сөйлеп.
Бала иісі балбыратып жашамды,
Жылап алдым жұрттың көзі күркейлеп...

Әсіресе өлеңнің осы бір үніндісі тіпті әсерлі еді. Көңіліңнің бірі болып мен де оқығанда көзімді шылап алғаным бар. Енді ойлайсың: «көзің күркейлеп «Мағжандар да аз жыламаған шығар...» Ердің ері, егеудің сынығы Өтебай Тұрманжанов ақын ұстазының да тілінің ұшындағысы айтып, сауабын алды ма десең.

Мағжан қазақ әдебиетінен аулақтатылғанамей, Мағжаннан қазақ әдебиеті аулақтаған жоқ. Сәбит Мұқанов «Қазақ вальсі» өлеңінде негізгі сарыңды Мағжанның «Май кірді, жер құлпырды, гүлдер жайнап» өлеңі үлгісіне салды. Кешегі өрт соғыс ішінде Әбу Сәрсенбаев Мағжан «Орамальның» жана бір нұсқасындай «Ақша бұлттың»

тутылды. М. Майшекін ұлы ақынның «Сен сұлуың» шама-лы өзгерістермен әнге бейімдеді.

Мағжан дәстүрі қаншалықты бай екендігі осы азын-аулақ мысалдардан бедерлі көрінеді. Адамды олай ойламай, былай ойладың деп айыптап, өз ұясынан, бауыр еті баласынан айырып, бостандық қанатын жұлып алған қатыгез, безбұйрек заманды сілейте сынауды қазақ әдебиетінде Мағжаннан бұрын бастаған ақын жоқ. Туған табиғатты жырлауды елінің салтанатына жарастыра жырлауда да Мағжан өзінің қуатты талантымен үн қосты. Майдада жүрген ер жігіттің елге ерғанының махаббат лирикасына бөлеген Мағжан кешегі ерлігімен бірге Отанын жауды қорғалды. Махаббат лирикасын Абай көтерген биіктен асырмаса, төмен түсірмеген де Мағжан.

Сөйтіп, Мағжан жыры авторынан бөлек жасап, қанатын жая берді. Енді ақын өсімі күстеленбайтын шақ туғанда шәкірттерінің қатары көбейе түсетінінде сөз бар ма. Тәуелсіз елінің ашық аспаны астында Мағжан жұлдызы жарқырап тұруы қазақ үшін қандай мерей, қандай мәртебе...

МАҒЖАННЫҢ АЛҒАШҚЫ СОРТАЛУЫ

Қадірменді оқушы!

Осы жолдардың авторы кезінде Шәкәрім Құдайбердіевтің шығармаларының мұрасын зерттеу жөніндегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті комиссиясы председателінің орынбасары болды. Шәкәрім ақталған соң өркеніген жүрек орнына түсіп, көңіл бірлесіп дегендейін жұмыс тіпті қызды. «Ақтанды» атанған басқа ағаларымыздың халқына қайта оралу қамына білек сыбана кірісіп кеттік. Шәкәрім жөніндегі комиссия кеңейтіле ме, әлде жана комиссия құрыла ма, – бұл мәселе шешімін тапқанша, комиссия председателі Қазак КСР Ғылым академиясының вице-президенті Жабайхан Мүбәрәкұлы Әбдідінисен, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдарымен ойласа отырып, сиздің жол – Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынұв, Жүсіпбек Аймауытовтардікі деп ұйырып, тиісті материал жинай беруге келістік.

Материал болғанда, алдымен бейкүнә күстеленген жазушылардың кітаптарын, басқа да шығармаларын

ізвестіріп табу міндеті тұрды. Асыл ағаларымыздың өсімдерін халық жадынан шығарып тастау бағытында айтарлықтай жұмыс істелген-ақ екен. Олардың шығармаларының көбі республика кітап қоймаларында үшті-күйлі жоқ боп шықты. Тіпті жабық қордың өзінен де аласталған екен. Енді не істеу керек? Жалғыз үміт – Ленинград. Соның қоймаларына жоғымызды іздеу үшін филология ғылымының кандидаттары Сәрсенбі Дәуітов пен Мұхаметрахым Жармұхаметов, ғылыми қызметкер Махсұт Шафиғов жолдастар аттандырылды. Олар ісін бітіріп қайтып оралғанда, біз де құр алақан отырғанымыз жоқ. Аяқ астынан Мағжан творчествосының қазіргі алфавитке түсірілген толық нұсқасы табылды. Нұсқаның иесі сондалып кетем деп қорықпай, Мағжан өлеңдерін талай жыл тірнектеп жинап, машинкаға бастырып, тіпті түптеткен де. Осындай ерлік жасап жүрген, жүрегінің түгі бар кім десеңіз, бұл – Зәкәрия Ілиясов деген әдебиетші азамат. Комиссия жұмысында негізінен осы Зәкәрия нұсқасын пайдаланды. Ахмет Байтұрсынның «Әдебиет танымтқышы» кітабы жазушы, филология ғылымының докторы Әди Шәріповтің «ұры» қалтасының бірінен табылды. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романының автордың өз қолымен жазған түпнұсқасы Мұхтар Әуезов музейінен шықты т.т. Филология ғылымының кандидаты Әмина Бафина қолға түскен кітаптарды араб графикасынан бүгінгі графикаға жедел аударып отырды.

Сол уақта жаңа комиссия құрамы да бекітіліп, еңш ашық жұмыс істеуге кірістік.

Бізді көп қинаған нәрсе — Мағжанның өмірбаянына байланысты неқ сүйерлік материалдың жұтаңдығы болды. Бұл жөнінде Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1932) атты кітабынан өзге мағамды ештеңе кездеспеді. Қызылжар, Омбы қалаларына жіберілген институт ғылыми қызметкері Марат Әбсеметов архив қоймаларынан М. Жұмабаевқа байланысты қағаздардың жылан жалағандай жоқ еплегенне көзі жеткен соң, туған туысқандарының естеліктерін алып келді. Алматыдағы Мағжанның ол кезде көзі тірі зайыбы Зылиха апайдан, немересі Үлжаннан құнды мағаматтар алдық.

Алайда, Мағжан өмірінің қадау-қадау тұстары, қай жылы не істеді, қызметі жөніндегі қолда бар материалды рәстайтын құжат, Мағжанның өз қолымен түсірген өмірбаяны

сияқтылар керек еді. Комиссия онысы жұмысын тәмамдай алмақ емес. Енді не істеу керек? Сонда ойға КГБ түсті. Бұл жөніндегі әңгіменің өзі бір хикая. Әйтеуір өлдім-талдым дегенде «Мағжан ісі» қолға ілікті. Сөйтіп, М. Жұмабаевтың өмір жолына байланысты комиссия қорытындысы ақырғы «ө» қолымен жазған жауап, түсініктемелерге сүйеніп жазылды. Әрине, қолдағы материалдың сүбелі бөлегі бұған дейін баспа жүзін көрген шығармаларда пайдаланылған жоқ. Оның да себебі бір. Бар күш-жігер, әрекет Мағжанды ақтап алуға бағындырылды. Асығыстық та орын алды. Қайта құрудың шапшаңдығы аталарымызға тезірек тиісі сөзін барынша тездетуге асықтық.

Жасыратыны жоқ, бір бүйірде түйткіл де тұрды. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты 1988 жылғы маусымда Қазақ ҚСР Прокуроры Ғалым Бәжімұлы Елемісовке М. Жұмабаевтың 1929, 1937 жылдары сотталуының дұрыс-бұрыстығын тексеріп беруді өтініп хат жазған болатын. Осындай қатынас қағаз А. Байтұрсынұв, Ж. Аймауытов, М. Дулатов жөнінде де түсірілді. Түйткілдің мәнісі – біз асықпаймыз, заң орны асыға ма? XX ғасырда кейін де бұл іс талай көтеріліп, талай басылып тасталды ғой. Тіпті 1960 жылы ақтаудың саңлауы жүрген Мағжан Жұмабаевтың ісі де өлі шөре-шөреде болып шықты. Түркістан әскери округының Әскери трибуналы Қазақстан тексеру органдарының қарсылығына қарамастан, 1937 жылы Мағжан Жұмабаевқа тағылаған айыпты заңсыз деп тасты. Бірақ ақырғы елге қайтып оралу жолында тағы бір дөңбектей бөгет жатты. Ол – ОГПУ-дің 1929 жылы Мағжанды соттаған қаулысы, жаман атағы жер жарған 58-статьяның жүрек қалтырататын тармақтары. Мұның үстіне 1960 жылы Қазақстан Жазушылар ұйымы комиссиясының М. Жұмабаевқа берген «геріс батасы» және бар.

Обала не керек? Біз «ақтандақтар» творчествосын талдауды аяқтай бергенде, заң орындары да істі бір жағына шығарды. 1988 жылы қазан айының 19-ы күні Қазақ КСР Жоғарғы Сотында А. Байтұрсынұв, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев – жиыны 14 адамның ісін қайта қарап бұзып, ақтау жөнінде Қазақ КСР Прокуроры Ғ.Б. Елемісов наразылық хат (протест) түсірді.

Бұл іс Қазақ ҚСР Жоғарғы Сотының 1988 жылғы қараша айының 4-жұмады күні қаралды. Сөйтіп, 1930